

Pavol Maliniak · Marta Mácelová · Oto Tomeček
Ján Žilák · Pavel Hronček

Lesy v dejinách Zvolenskej stolice

*Lesné remeslá v kultúre
a zamestnaní obyvateľstva
v stredoveku a ranom novoveku*

Banská Bystrica · Kraków
2011

Monografia bola spracovaná v rámci riešenia grantov
UGA (2009) Dejiny lesov vo Zvolenskej stolici od stredoveku do polovice
19. storočia
VEGA 1/0230/10 Historickogeografická charakteristika výrobných aktivít
v lesoch vybraných banských miest

Vydanie finančne podporili Lesy SR, š.p. Banská Bystrica

Zostavovateľ

PhDr. Pavol Maliniak, PhD.

Kolektív autorov

PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

PhDr. Marta Mácelová, PhD.

PhDr. Pavol Maliniak, PhD.

PhDr. Oto Tomeček, PhD.

PhDr. Ján Žilák, CSc.

Recenzenti

PhDr. Jozef Labuda, CSc. (kapitola I)

Doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc. (kapitoly II a III)

Ing. Martina Slámová, PhD. (kapitola V)

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D. (kapitola IV)

Preklad nemeckého prameňa

Mgr. Peter Konečný

Preklad summary

Mgr. Angelika Dončová, PhD.

Kresby sekier

Denisa Tatar

Spracovanie máp

Albert Loydl

Vydali

Lesy Slovenskej republiky v spolupráci
s Wydawnictwom Towarzystwa Słowaków w Polsce

ISBN 978-83-7490-460-5

Obsah

Na úvod (<i>Pavol Maliniak</i>)	5
I. Drevorubačské nástroje v regiónoch Banskej Bystrice a Brezna od stredoveku do 19. storočia (<i>Marta Mácelová</i>)	
Drevo	9
Drevorubačstvo	9
Drevorubačské náradie	10
Sekery	12
Katalóg	14
Píly	19
Záver	19
Obrazová príloha	20
II. Les a lesná výroba v zázemí banských miest vo Zvolenskej stolici v 14. – 17. storočí (<i>Pavol Maliniak</i>)	
Predpoklady využitia lesov banských miest	29
Uhliarstvo a kolomažníctvo na Dobronivskom panstve	35
Hospodárska základňa erárnej huty v Železnej Breznici	42
Chotárne spory a využívanie územia počas úpadku baníctva v Ľubietovej	49
Príloha 1. Vladislav II. nariaďuje ochraňovať banských robotníkov, uhliarov a obchodníkov pred zbojníkmi	58
Príloha 2. Ferdinand I. nariaďuje zachovávať oslobodenie uhliarov, drevorubačov a banských robotníkov od platenia daní	60
III. Uhliari a uhliarske remeslo v lesoch na okolí Banskej Bystrice (<i>Oto Tomeček</i>)	
Význam a využitie drevného uhlia	61

Najstaršie správy o uhliaroch a uhliarstve na okolí Banskej Bystrice	64
Uhliari a uhliarstvo po prechode mediarskeho podniku pod správu štátu	69
Združovanie uhliarov a ich bratstvá	76
Spôsoby výroby drevného uhlia	77
Inštrukcie a predpisy pre uhliarstva a uhliarov	81
Zánik uhliarstva a pamiatky uhliarskeho remesla	82
Príloha. Inštrukcia Jozefa Dekreta o práci uhliarstiev	85

IV. Výroba salajky v stredoslovenských sklárňach

v 18. – 19. storočí (*Ján Žilák*)

Surovina a výrobné postupy	93
Salajkárstvo v stredoslovenských sklárňach	95
Príloha. Inventár salajkárne v Nemeckej Hute	103

V. Identifikácia relikto uhliarskej výroby

na vybraných lokalitách Horehronia a Ľubietovej (*Pavel Hronček*)

Úvod	105
Archívne bádanie a štúdium máp	106
Terénny výskum	107
Identifikácia uhlísk na príklade Horehronia	112
Relikty uhlísk a pálenie drevného uhlia na začiatku 20. storočia	115
Terénny výskum relikto uhlísk v okolí Ľubietovej	117
Problémy pri výskume a identifikácii uhlísk v teréne	118

Namiesto záveru (<i>Pavol Maliniak</i>)	121
--	-----

Summary	123
----------------	-----

Poznámky	125
-----------------	-----

Pramene a literatúra	147
-----------------------------	-----

Les a lesná výroba v zázemí banských miest vo Zvolenskej stolici v 14. – 17. storočí

Predpoklady využitia lesov banských miest

Prostredie, v ktorom prebiehali hospodárske aktivity spojené s ťažbou a spracovaním rúd doteraz nestálo v centre pozornosti domácich výskumov. Pokiaľ si bádanie tieto otázky všímalo, sústredilo sa predovšetkým na banské diela s ich technickým a ekonomickým významom. Záujem smeroval aj k stavebným pamiatkam (najmä v urbanizovanom priestore), etapám ich vývoja, funkčnému usporiadaniu, zachovaným torzám, obrazovým prameňom a ich rekonštrukciám. Rámec krajiny banských miest v kultúrohistorickej tematizácii zas nepresiahol podobne zamerané hľadisko dejín umenia.¹ Inšpiráciu pre rozvíjanie historických výskumov dnes poskytujú najmä niektoré zahraničné práce. V centre ich pozornosti stojí ďalekosiahly dopad baníctva, hutníctva a nadväzujúceho využívania lesov na krajinu. Okrem spotreby dreva, foriem jeho spracovania, zmien zalesnenia alebo reliéfu analyzujú napríklad i menej známe archeologické a ikonografické pramene.² Možnosti bádania zameraného na lesné prostredie a lesné hospodárstvo ovplyvňuje stav a charakter zachovaných prameňov. Vznikajú tým obmedzenia pre vyčerpávajúce poznanie problematiky, čo azda odrádzalo historikov od spracovania témy. Tam, kde to výskum umožňuje pristupujeme k podrobnejšiemu zhodnoteniu dokladov, prípadne k ich porovnaniu so stavom zdokumentovaným v iných regiónoch. V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že pod zázemím banských miest vo Zvolenskej stolici chápeme i územia, ktoré poskytovali produkty lesného hospodárstva pre banské mestá ležiace aj v susedných regiónoch, najmä Honte a Tekove.

S prvými známymi údajmi odkazujúcimi na využívanie územia v okolí ťažobných a spracovateľských stredísk sa vo Zvolenskej stolici stretávame od druhej polovice 14. storočia. V rámci utvárajúceho sa Zväzu siedmich banských miest Kremnice, Banskej Štiavnice, Banskej Bystrice, Pukanca, Banskej Belej, Ľubietovej a Novej Bane ide o zmienky vypovedajúce spočiatku len o rozsahu aktivít a ich stúpajúcom ekonomickom význame. V prípade Banskej Bystrice vzhľadom na torzovité pramene nejde o správy viažuce sa k mestskému chotáru, ale o širšie hospodárske väzby tamojších mešťanov. V roku 1350 nachádzame v držbe zemanov z Poník dva mlyny v ponickom chotári, pričom roku 1358 sa v ich vlastníctve v doline blízkeho potoka Môlča objavuje aj miesto pre mlyn či mlynisko. Obidva pramene spomínajú v ponickom chotári baňu na zlato. Územia Môlče sa v tejto súvislosti týka zaujímavý doklad. Ponickí zemanovia dedinu záložovali za 100 zlatých Petrovi, synovi Karlmana. Ten ju následne vymenil za iný majetok so starým banskobystrickým richtárom Hermanom. Majetkové presuny spomína listina z roku 1360, keď Môlču už v hodnote 120 zlatých získala Ilona, vdova po Hermanovi. Vzhľadom na členitý terén s prevažne nepoľnohospodárskym využitím a situáciu známu v oblasti Kremnice a Novej Bane nevyklúčujeme, že pod spomínanými zariadeniami vystupovali banské alebo rudné

mlyny.³ Vyššie spomínaného Karlmanovho syna Petra môžeme stotožniť s banskobystrickým ťažiarom Petrom Karlom (často v genitívnej forme Karoli). O jeho význame v hospodárskom živote mesta vypovedá účasť pri zakladaní mestského špitála sv. Alžbety, nad ktorým neskôr získal patronátne právo.⁴ Vlastníctvo Môlče v rukách banskobystrických mešťanov, i keď azda len krátkodobé, naznačuje ich zaangažovanosť pri ťažbe a spracovaní zlata alebo aj iných kovov v chotári Poník.

Cieľom záujmu banských podnikateľov bola najmä med', dodávaná pomerne skoro aj na medzinárodné trhy. Pri prvotnom spracovaní vyťaženej rudy sa uplatňovalo miestne hutníctvo. Už od roku 1368 sa zachovali správy o Novej hute (*fluxina nova*), lokalizovanej do oblasti Banskej Bystrice. Pri identifikácii jej výrobného postupu doterajšie bádanie nevyklučuje ani počiatky procesu scedzovania v závere 14. storočia.⁵ Popri investičnom vstupe florentských bankárov Mediciovcov, zabezpečujúcich aj odbyt, sa na ťažbe a spracovaní medi podieľali banskobystriční ťažiar. Medzi nimi vynikala rodina vyššie uvedených Karlovcov. Rozsah ich majetku poznáme z mladšieho obdobia. Okrem domu na námestí išlo o niekoľko dedín v mestskom chotári, konkrétne určené bane, ako aj o huty a lesy (*gazarque et silvas*), avšak bez udania počtu, rozlohy a polohy.⁶ Viaceré huty v banskobystrickom chotári uvádzajú zápisy v zachovanej mestskej knihe od roku 1388. Ich príslušenstvom býval často aj les. Jeho výmeru mohla určovať kapacita huty. Pri dedičskom pokonaní medzi členmi ťažiarkej rodiny Goldnerovcov sa roku 1398 stretávame s lesmi, ktoré postačovali na prevádzku jednej huty (*de nemoribus, quod sufficiat pro una casa*).⁷ Prácu v hute nebolo možné vykonávať bez zásob dreva a uhlia, každá huta preto potrebovala okruh dodávateľov z blízkeho okolia, čo bolo ekonomicky najefektívnejšie. Majetných banskobystrických ťažiarov a majiteľov hút, pracujúcich v okolitých lesoch, označujú pramene od konca 14. storočia zrejme ako "waldwerk" (*waltwerck, woltwerck, woltwurcht*), z čoho podľa Mariána Skladaného pochádza neskôr rozšírené pomenovanie "waldbürger". Právo slobodného užívania lesov zabezpečovalo waldbürgerom vzhľadom na zdroje suroviny (paliva) monopol na vlastníctvo hút. Za dôvod, prečo toto označenie môže pochádzať práve z Banskej Bystrice, možno označiť geografické pomery, situovanie baní v niekoľkokilometrovom okruhu severne od mesta a nie v intraviláne, ako v prípade Kremnice a Banskej Štiavnice. Azda podobnou motiváciou sa vyznačoval latinský pojem *silvani*. V saskom pohorí Harz označoval osoby spojené s úpravou vyťaženej rudy.⁸

Prvým dokumentom, ktorý v regióne vypovedá o systematickej ťažbe pre potreby baníctva a hutníctva, a zároveň o obnove lesných porastov je listina kráľa Žigmunda z roku 1426. Panovník prikázal zvolenskému županovi Jurajovi z Jelšavy, aby povolil ťažbu dreva potrebného na prevádzku baní na olovenú rudu. Možno usudzovať, že ťažba prebiehala pruhovým holorubom. Stromy v kráľovských lesoch potrebné pre baníkov sa mali postupne po častiach označiť. V označenej časti sa mali úplne vyrúbať a až potom sa malo prejsť k výrubu iných častí. Na rúbaniskách kráľ zakázal orbu, aby tam mohli opäť narásť stromy (*in eisdem locis rursus et iterum ligna crescere valeant atque possint*). Najpriateľnejším vysvetlením zdôvodňujúcim vydanie nariadenia je vyčerpávanie zásob dreva v okolí baní a hút. I keď o kľčovaní a holoruboch hovoria aj staršie pramene, dokument už určuje presný postup pri využívaní

lesov a pamätá tiež na obnovu porastov po ukončení ťažby.⁹ Z prameňa žiaľ nevieme určiť, v akej podobe dochádzalo k obnove lesov. Zo znenia by bolo možné usúdiť, že rúbaniská boli ponechané na spontánnu obnovu náletovou vegetáciou. Vývoj v širšom priestore ukazuje, že konštatovanie nemožno prijať so samozrejmosťou.

Osobitný význam pre dobové baníctvo v nemeckých krajinách a aj pre vývoj v nadväzujúcich storočiach malo "vynájdenie" sejby ihličnatých lesov v Norimbergu roku 1368. Počas 20 – 30 rokov chránili ihličnany vysadené brezy, dodávajúce zároveň hojnú drevnú hmotu, vhodnú aj pre milierovanie. Jedle, smrek a borovice následne už po 40 rokoch dodávali banské drevo a po 80 rokoch dozreli na výrub pre dobré stavebné drevo. Postup obmedzil nedostatok dreva, ktorý inak brzdil rozvoj baníctva. Dôvodom bolo úplné spustošenie lesov v okolí výrobných prevádzok a snaha o ďalšie rozširovanie výroby. Podľa Wolfganga von Stromera v porovnaní s hornofalckým banským revírom nemuseli byť podmienky iné ani v Uhorsku, v doline Hrona, Váhu či Hornádu. Na odstriebrenie čiernej medi (po rozšírení postupu scedzovania) bolo totiž potrebné asi 30-násobné množstvo drevného uhlia. Spotreba pri šmelcovaní bola nižšia. Na spracovanie jedného centu čistej medi sa používalo 10 centov uhlia, čomu však zodpovedalo až 50 centov dreva. Pre porovnanie, spotreba v železiarstve bola tiež pomerne vysoká. Na vykutie jedného centu železa v hámri bolo nevyhnutných asi 15 centov uhlia.¹⁰

Torzovité pramene o stave a využívaní lesov v okolí banských a hutníckych zariadení v oblasti Banskej Bystrice, ale aj Ľubietovej a ďalších banských miest umožňujú zodpovedať len niektoré otázky. Zohľadniť je pritom potrebné kolísanie produkcie banskej ťažby, vrátane prejavov prvej krízy či depresie baníctva v strednej a stredovýchodnej Európe po roku 1400. Dlhodobejší proces, počas ktorého došlo k stagnácii vo využívaní zdrojov medi a drahých kovov, sa prejavoval v banských revíroch nerovnomerne. Okrem ekonomických dôsledkov v negatívnom vývoji ťažby išlo aj o dopad na sociálnu a zamestnaneckú štruktúru regiónov, s nadväzujúcimi prejavmi v prostredí, zvlášť v lesnom hospodárstve.¹¹ Útlmom baníctva aj hutníctva, ale zrejme i zlým stavom zachovania písomností možno zdôvodniť chýbajúce údaje v rozmedzí niekoľkých desaťročí. Ich nárast pozorujeme v závere stredoveku, keď došlo ku konjunktúre baníctva a príbuzných odvetví. Ako je známe, určujúci podiel na tomto hospodárskom rozvoji mal spoločný podnik Turzovcov a Fuggerovcov.

Opätovné rozširovanie banskej ťažby a koncentráciu hutníckej výroby doprevádzali snahy stabilizovať ich surovinovú základňu, ktoré sa prejavili aj v krokoch panovníka. Vladislav II. v roku 1496 povolil Kremnici, Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici, Pukancu, Banskej Belej, Ľubietovej a Novej Bani ťažiť drevo pre potreby baní a páliť uhlie na územiach hradných panstiev rodu Dóczyovcov Ľupča, Šášov a Revište. Roku 1502 Vladislav II. povolil obyvateľom banských miest ich staré právo v okolitých kráľovských lesoch slobodne ťažiť a odvážať drevo potrebné na výstavbu banských diel. Pri potvrdzovaní listiny o dva roky neskôr kráľ na žiadosť banských miest doplnil rozhodnutie aj o právo slobodne páliť uhlie v kráľovských lesoch.¹² Nakoľko išlo skôr o potvrdenie dovtedajšieho stavu, vydanie listín mohol podmieniť nedostatok dreva, ale tiež spory banských miest s majiteľmi okolitých hradných

Výjav z legendy o svätom Danielovi, patrónovi baníkov a hľadačov rudných ložísk. Legenda známa v tirolskom a saskom prostredí vznikla v neskorom stredoveku spojením biblického príbehu s ľudovou povestou. Zobrazuje svätého Daniela v korune vysokého stromu. Prilieta k nemu anjel, aby mu oznámil, kde sa skrýva poklad. Pri koreňoch kope podľa predpovede baník so železkom a kladivkom. Nástenná maľba v Thurzovom dome v Banskej Bystrici, záver 15. storočia (zdroj Drugová 2007).

panstiev, najmä s Dóczyovcami. Konflikty v tomto smere pokračovali. Okrem orientácie na zdroje stavebného dreva a paliva pozorujeme i záujem zabezpečiť nerušenú výrobnú prevádzku. Vladislav II. v roku 1512 na základe sťažnosti banských miest kvôli narušovaniu práce baníkov, uhliarov a obchodníkov zbojníkmi, lúpežníkmi či záškodníkmi prikázal zemepánom, kastelánom a richtárom tieto živly chytať a odovzdať ich na odsúdenie a potrestanie banským mestám (pozri prílohu 1).¹³ Okrem represívnych opatrení posilňovalo pôsobnosť v hospodárskej oblasti ďalšie rozširovanie záujmov eráru na súkromné lesy, pokiaľ boli dôležité pre mincovníctvo. Ľudovít II. v roku 1521 adresoval šľachte, kastelánom, úradníkom, mestám a obciam nariadenie, podľa ktorého na výrobu nových mincí (dohľad nad ňou mal Alexej Turzo) bolo umožnené v kráľovských, ako aj v súkromných lesoch (*tam nostris, quam vestris silvis*) pálenie uhlia potrebného na razbu mincí. Turzovi ľudia a uhliari mohli preto slobodne vstupovať do lesov, rúbať tam drevo a páliť uhlie.¹⁴

Konkrétne podmienky výrubu a spracovania drevnej suroviny určuje dohoda z roku 1496. Podľa nej majitelia Ľupčianskeho panstva Damián z Veľkej Lúče a Peter z Galy povolili Jánovi a Jurajovi Turzovcom vybudovať v Moštenici scedzovaciú hutu a hámor. Vo svojich lesoch im povolili rúbať potrebné drevo, drevo pre uhliarov a iné drevo v akomkoľvek množstve budú chcieť od miesta hutu „na všetky strany až po hory a za ne“ (*versus omnes partes et undique ad alpes et ultra alpes*). Dohoda obsahuje i obmedzenie, keď uvádza, že výnimku tvoria dubové lesy a porasty smerom k hradu Ľupča. Tieto

boli vyhradené pre majiteľov panstva a ich poddaných.¹⁵ Z uvedených podmienok ešte nemožno odvodiť, akú podobu nadobudli lesy po spustení hutníckej výroby. Dopyt po dreve však nemusel okamžite viesť len k vytváraniu holorubov. Rezervovanie dubových porastov pre potreby hradného panstva najpravdepodobnejšie podmienilo využívanie dubového dreva na stavebné účely. Do úvahy zároveň môžeme vziať aj pasenie sviň v dubových lesoch, doložené priamo v okolí Ľupče o niekoľko rokov neskôr.¹⁶

Okrem všeobecne spomínaného „lesa“ pramene prinášajú aj údaje o užšie charakterizovanom lesnom poraste. Pre potreby ďalšej huty v Tajove (v prevádzke od roku 1500) prenajali Baltazár, Melchior a Peter z Radvane roku 1520 Jurajovi, Alexejovi a Jánovi Turzovcom svoje lesy medzi Malachovským a Tajovským potokom v chotári Radvane, Malachova a Podlavíc. Dohoda o prenájme nekonkretizuje podmienky užívania lesov. Uvádza iba, že ročný nájom mal predstavovať 25 zlatých, pričom Turzovci mohli z lesov odvážať drevo pre ich hutu v Tajove podľa vlastnej vôle. Bližšiu informáciu o stave a využívaní lesov poskytuje listina, keď uvádza, že s uvedenými lesmi susedí výmladkový les zvaný Uhlište (*silva ipsorum permissionali Wlyst[he] vocata in vicinitate prefatarum silvarum*), majetok zemanov z Radvane, ležiaci v chotári Malachova.¹⁷ Podrobné porovnávacie výskumy ukazujú, že v dokumente použité spojenie *silva permissionalis* označovalo hospodársky využívaný les so stromami upravovanými zrezaním konárov a ich vymladzovaním. Hospodárenie vo výmladkovom lese spočívalo v osekávaní vymladzujúcich listnatých drevín v intervaloch medzi niekoľkými rokmi až desaťročiami. Považuje sa za hlavný a často jediný spôsob získavania palivového a menšieho stavebného dreva, ako aj suroviny na pálenie drevného uhlia. Stromy bývali zrezávané tesne nad zemou, alebo o niečo vyššie. Výhonky na kmeňoch a pňoch po opakujúcom sa zrezávaní vytvárali charakteristický typ hustých výmladkových porastov.¹⁸ Názov Uhlište zreteľne napovedá, že les sa nachádzal na území, kde pracovali uhliari. S podobným prípadom sa neskôr stretávame na vrchu Kolba v Ľubietovskom chotári. Mesto Ľubietová tam nechalo staré uhľiská zarásť bukovou mladinou (*junge wäld erwachsen, puechwäld*) a trestalo poddaných, ktorí tento porast kľčovali. Vzhľadom na možnosti výmladkového hospodárenia v dlhodobom časovom horizonte môžeme lokalitu Uhlište okrem tajovskej huty spájať aj s ťažbou a spracovaním ortute, ale i železa v Malachovskej doline. Jej počiatky siahajú už do záveru 14. storočia.¹⁹

O podobnom poraste ovplyvnenom aktivitami človeka vypovedajú zmienky o stromoch nazvaných v maďarčine *eresztvény* (*arbores ereztyuen*) už v roku 1340 a opätovne v rokoch 1536 a 1537 (*Erestwin, Erezthwen*). V obidvoch prípadoch išlo o porast v blízkosti brehu Hrona medzi chotárimi Ľubietovej a Lučatina.²⁰ Označeniu „eresztvény“ v latinčine zodpovedal termín *permissoria*, z ktorého pochádza i vyššie uvedený prívlastok lesa. Napriek prvotnému významu latinských označení nešlo o slobodné lesy s neobmedzeným prístupom, ale naopak skôr o zakázané a ohraničené lesy. Veľký les s takýmto názvom spomína aj § 27 v 133 článku I. časti Tripartita. Podľa tohto právneho dokumentu išlo o les slúžiaci na všeobecnú prácu, pričom jedno popluzie lesa dosahovalo hodnotu 10 mariek (t.j. 40 zlatých). V porovnaní

napríklad s ornou pôdou išlo o pomerne vysokú sumu, avšak až päťnásobne vyššiu hodnotu dosahoval les vyššej kategórie vhodný na výrub, pasenie na žaluďoch, ale aj poľovačku a vykonávanie remesiel.²¹

Okrem baníctva a hutníctva sa vyznačovali značnou spotrebou dreva aj niektoré ďalšie odvetvia. Oproti dedine kládol život v meste vyššie nároky na spotrebu palivového dreva kvôli bývaniu, ale hlavne zamestnaniu obyvateľov. Spomedzi remeselníkov mali vysokú spotrebu dreva najmä mäsiar, rybár, pekár, pivovarník, hrnčiar a kováč. Posledné dve zamestnania vyžadovali namiesto dreva často drevné uhlie s vyššou výhrevnosťou. V nadväznosti na využívanie lesov a surovinové zabezpečenie mestského hospodárstva tvoria dominantnú skupinu údajov zmienky o uhli, čo do istej miery skresľuje skutočnosť.²² Správy o iných typoch produktov sú zriedkavé, ako to naznačujú aj doklady o obchodovaní s popolom. V roku 1425 získali banské mestá privilegium oslobodenia od cla. Podľa neho mohli dodávatelia určených tovarov, medzi nimi aj popola, získať od banských miest potvrdenie, že tovar prepravujú len pre stanovené mesto. Privilegiom zvyhodňovali podnikatelia a členovia patriciátu, ktorí mali rozhodujúci vplyv v mestských radách, len schválené osoby. Vybraní dodávatelia vďaka nemu obmedzili konkurenciu malých obchodníkov a sedliakov, a spôsobili tým rast cien.²³ Predstavu o rozsahu obchodovania poskytuje zápis o vyšetrovaní istej Uršuly, roku 1536 vypovedanej z Banskej Bystrice pre krádež a prostitúciu. Pri zisťovaní jej dlhov sa zistilo, že kupčila s rôznym tovarom (napr. mydlom a soľou) a materiálom (vápnom a popolom). Zanechala pritom desiatky veriteľov a dlžníkov v Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Kremnici, ako aj okolitých obciach a mestách.²⁴ Dopyt po popole v mestskom prostredí zrejme vyvolávalo jeho využívanie pri lúhovaní v rôznych remeselných odvetviach, prípadne už aj pri výrobe salajky. Detaily tejto výroby, vrátane možného rozvoja popoliarstva v uvedenom období ešte nepoznáme.

V stredoeurópskom priestore popoliarstvo podrobne dokumentujú až mladšie pramene. Okrem spopolňovania dreva priamo v lesoch vypovedajú aj o vykupovaní popola z domácností.²⁵ Identifikáciu miest výroby v staršom období sťažuje nedostatok prameňov. V roku 1543 sa banskobystrický komorský banský majster Juraj Puchner sťažoval Dvorskej komore, že mesto Banská Bystrica páli uhlie z listnatých stromov ešte nedorastených na rúbanie v chotárnej časti *Aschengrundi*.²⁶ S pomenovaním nemožno bezvýhradne spájať len popoliarsku výrobu. Uvažovať môžeme napríklad aj o požiaroch v lese, resp. o priamo doloženom pálení uhlia. Do blízkej skupiny v tomto ohľade zrejme patria terénne názvy typu Žiar (v skúmanom regióne známe v 13. – 16. storočí), v minulosti spájané s vypaľovaním lesov pre získanie poľnohospodárskej pôdy. Podľa súčasných výskumov môžu skôr naznačovať prítomnosť uhliarstva, alebo popoliarstva, z iných činností napríklad aj spaľovanie prebytočnej haluziny pri kľčovaní lesov a zaburinených plôch.²⁷

Na začiatku novoveku viedol pretrvávajúci nedostatok dreva v zázemí banských a hutníckych závodov k hľadaniu viacerých spôsobov na jeho získavanie. V banskobystrickej oblasti, kde sa tento problém zreteľne prejavoval, bolo možné získať potrebné drevo z rezervovaných vlastných lesov (napr. aj s príznačným názvom Stará hora), dovozom plŕami zo vzdialenejších

územi (Horehronia), protiprávnym výrubom, alebo kúpou susedných lesov, ktorých ceny však stúpali.²⁸ Zrejme nie náhodou sa v takýchto podmienkach začíname stretávať s prameňmi, ktoré vypovedajú o udeľovaní úľav alebo slobôd pre lesných remeselníkov a robotníkov. 23. júna 1539 kráľ Ferdinand I. vydal mandát adresovaný zástupcom Tekovskej, Hontianskej, Zvolenskej a Turčianskej stolice, ako aj tamojším kapitánom, kastelánom a dikátorom. Podľa neho poddaní siedmich banských miest: uhliari, drevorubači alebo iní slúžiaci pre úžitok baní, boli podľa starej obyčaje oslobodení od platenia daní a iných dávok. Panovník preto nariadil, aby bolo ich postavenie naďalej zachovávané a aby tým neutrpeli škodu práce v baniach (pozri prílohu 2). Banskobystrický notár bakalár Michal sa v mene banských miest listinou preukázal pred Bratislavskou kapitulou a požiadal o jej prepísanie a tranzumovanie, k čomu došlo v roku 1545.²⁹ V tom istom roku zároveň vydal Ferdinand I. ďalšiu listinu, ktorou oslobodil uhliarov a ďalších pracovníkov baní od platenia daní vo Zvolenskej stolici. Následne panovník vydal na žiadosť Banskej Bystrice a Ľubietovej nový mandát. Zástupcom Zvolenskej stolice, hradných panstiev a dikátorom v ňom oznámil, že uhliari a drevorubači pracujúci pre bane sú oslobodení od platenia daní. V práci ich pritom nemá nik znepokojovať.³⁰ Postavenie tejto zamestnaneckej skupiny v XIII. zákonnom článku potvrdil i krajinský snem v Bratislave v roku 1546. Podľa ustanovenia boli spod platenia dávok vyňatí slobodníci, mlynári, ale aj obchodníci, panskí služobníci a tiež poddaní banských miest – uhliari a iní, dôležití pre prevádzku baní.³¹ O staršom pôvode uvedených kolektívnych slobôd svedčí confirmácia výsadných listín mesta Kremnice, vykonaná Ferdinandom I. roku 1548. Medzi predloženými listinami sa vtedy na poslednom mieste objavuje mandát kráľa Žigmunda, asi z roku 1396, určený Tekovskej stolici, tamojším kastelánom a dikátorom. Podľa neho kremnickí poddaní, spomedzi nich uhliari, alebo inak slúžiaci boli podľa starej obyčaje (*ut quum vetus consuetudo libertasque*) oslobodení od platenia daní a iných dávok.³² Úplné znenie najstarších slobôd nepoznáme, môžeme však predpokladať, že nezdanenie uhliarov a spolu s nimi i ďalších blízkych profesií bolo tradične zachovávané, hoci v písomnej podobe nadobudlo adresnú podobu až neskôr. K utvoreniu takéhoto modelu akiste prispeli obmedzené možnosti uhliarov a drevorubačov pre doplňujúcu poľnohospodársku obživu, ale aj ich význam pre pravidelné a neprerušované zásobovanie banských a hutníckych závodov.

Uhliarstvo a kolomažníctvo na Dobronivskom panstve

Výroba uhlia, ale aj smoly či kolomaže na území hradu Dobrá Níva sa doposiaľ nestala predmetom samostatných výskumov. Blízkosť bansko-štiavnického rudného revíru s hutníckymi strediskami pritom ovplyvnila rozšírenie uvedených činností už od stredoveku, o čom sa v porovnaní s banskobystrickým regiónom zachovali i početnejšie pramene. Tento stav

možno zdôvodniť odlišným modelom územnej správy, ale aj pestrejšími vlastníckymi pomermi. Z dokladov predovšetkým súdnej proveniencie sa preto pokúsime predstaviť podmienky, v akých sa lesné remeslá vyvíjali.

Na blízkosť úpravníckych a zhutňovacích zariadení upozorňuje správa o lokalite Eisenbläser v blízkosti Banského Studenca ešte roku 1266. Doklad bádanie tradične spája so spracovaním železa pre potreby baníctva.³³ Nepriamo môžeme očakávať, že hutnícka výroba vyvolávala dopyt po dreve a drevnom uhľí aj v susedných chotároch, najmä v ich zalesnených častiach. Využívanie odľahlejších území na pravidelné alebo sporadické obhospodarovanie signalizujú vlastnícke spory. Z roku 1361 poznáme listinu, ktorá rieši spor o chotárne hranice medzi Krupinou a Babinou. Opisuje pritom aj úsek v členitom území na pravej strane toku Krupinice.³⁴ K reambulácii hraníc medzi Babinou a Banským Studencom pristúpili richtár a rada mesta Krupiny na základe nariadenia kráľovnej Barbory v roku 1430. Medzi svedkami okrem mešťanov z okolitých sídiel nachádzame i Damiána, richtára z Pliešoviec, ako aj iných hájnikov (*et aliis custodibus silvarum*). Formulácia dovoľuje usudzovať, že nemenovaní hájníci tiež pochádzali z Pliešoviec. V obci ich poznáme v arpádovskom období a nemožno vylúčiť, že po obmenách tamojší obyvatelia (ich časť) plnili úlohy hájnikov i v neskorom stredoveku.³⁵ Vyšetrovanie viedli zástupcovia Krupiny a Dobronivský kastelán Mikuláš z Oponíc. Ohraničenie zaznamenané podľa svedeckých výpovedí spomína medzi Babinou a Banským Studencom cesty (doložené už v rokoch 1266 a 1361) do Svätého Antona, Banskej Štiavnice a Dobrej Nivy.³⁶ V závere stredoveku napokon už vieme aj o prenájme lesov na pomedzí mestských chotárov, s čím boli potenciálne spojené hraničné spory. Mešťania z Banskej Belej preto požiadali Dobrú Nivu o písomné svedectvo v záležitosti chotárnych hraníc. Dobronivský richtár a prisažní následne v roku 1500 dosvedčili, že obyvatelia Banskej Belej prenajali Dobronivčanom isté háje a pasienky (*nemora et gramina*), za ktoré však pravidelne platili nájom.³⁷ Dokument nekonkretizuje využívanie pozemkov. Nevylučujeme, že okrem sezónneho pasenia išlo aj o realizáciu niektorých lesných remesiel.

Za prvú správu o využívaní tamojších lesov na tento účel môžeme považovať vyhlásenie Pavla, bývalého kastelána Mateja Frangepana pred súdom Zvolenskej stolice v roku 1507. Podľa jeho slov v čase, keď prišiel slúžiť svojmu pánovi patrila les i potok zvaný Jasenica k hradu. Keď sa stal kastelánom a keď dovolil do lesa vstúpiť uhliarom, prišli za ním poddaní z Budče a žiadali ho, aby uhliarom zakázal ničiť stromy potrebné pre stavbu domov. Pavol zároveň uviedol, že Ján Dettelbacher, ktorý bol banskoštiavnickým komorským grófom, zriadil akúsi smolnú hutu a poddaným odcudzil 200 stromov.³⁸ Údaje zahrnuté v svedectve posúvajú zmienené udalosti do obdobia o dvadsať rokov skoršieho. Pri zmienke o uvedení kastelána Pavla do úradu poskytuje indíciu nadobudnutie Dobronivského hradu a panstva rodom Frangepanovcov v roku 1486. Pavla vo funkcii kastelána už bezpečne nachádzame v roku 1489. S časovým určením zároveň korešponduje Dettelbacherovo pôsobenie na poste komorského grófa. V úrade je doložený v roku 1483.³⁹ Kastelánovo svedectvo sa týkalo lesov v povodí potoka Jasenica, zrejme na úseku medzi Kozelníkom a Hronskou Breznicou. Porasty v dolinách s pomerne strmými svahmi v tejto

oblasti sa v závere stredoveku stali predmetom sústredených záujmov najmä Dobronivského a Šášovského panstva, ale aj miest Banskej Belej a Banskej Štiavnice. Okrem činnosti uhliarov sa dozvedáme aj o zriadení bližšie neznámej smolnej huty a odcudzení väčšieho množstva dreva, pripisovanom banskému úradníkovi. Smoliarstvu, dechtárstvu a výrobe kolomaže venujeme samostatnú pozornosť v závere tohto exkurzu.

O uhliarstve na Dobronivskom panstve máme poznatky na základe vyhlásení stránok sporiacich sa pred Zvolenskou stolicou. V roku 1507 zástupca Mateja Frangepana vyhlásil pred stoličným súdom verejný zákaz voči Damiánovi a Ladislavovi Dóczyovcom. Prohibícia sa týkala všetkých peňazí robotníkov a uhliarov, a ich pokojného odovzdania až po vykonanie spravodlivosti.⁴⁰ Spor medzi majiteľmi Dobronivského a susediaceho Šášovského panstva bol v tom období spojený s lesom v povodí Jasenice, s čím súviselo i spomínané svedectvo bývalého kastelána Pavla. Bližšie údaje o rozsahu uhliarskej výroby a jej vlastníckych a právnych dôsledkoch poznáme z ďalších rokov. V júli 1513 dobronivskí kasteláni Juraj Kokošič a Anton Ilovič protestovali pred stolicou proti Dóczyovcom, ktorí zadržali a uväznili poddaných Mateja Frangepana prechádzajúcich po kráľovskej ceste do Banskej Štiavnice. O dva mesiace neskôr už protestovali proti Kokošičovi a Ilovičovi bratia Dóczyovci, ktorí mali vo svojich lesoch dvanásť uhliarov. Spomínaní kasteláni ich zadržali, uväznili a prepustili až po zložení záruky. Zničili im zároveň uhlie, príbytky, potraviny aj pivo (*omnes carbones, gassas et victualia, cerevisiam et alia*). V nasledujúcom roku sa Anton Ilovič opäť sťažoval, že napriek zakazu na jeho území pracujú uhliari. Vyhnal ich odtiaľ, avšak František Dóczy ich tam znovu poslal.⁴¹ Aktivity sa sústreďovali na západnom okraji Dobronivského hradného panstva v priestore Štiavnických vrchov. V zalesnených častiach chotárov sa rozvíjala výroba drevného uhlia (a zrejme i smoly) prinajmenej od polovice 80. rokov 15. storočia. Blízkosť hutníckych prevádzok nadväzujúcich na banskú ťažbu napovedá, že uhliarstvo malo ešte starší pôvod.

Zmena vlastníka Dobronivského panstva neprispela k upokojeniu pomerov a obmedzovaniu škôd. V septembri 1522 vyhlásil Juraj Ostrolúcky pred Zvolenskou stolicou prohibíciu voči všetkým poddaným vtedajšieho majiteľa panstva Štefana Werbőczyho pred užívaním ostrolúckych lesov. Zároveň dodal, že kto bude nájdený v jeho lesoch, neunikne bez trestu. Stolica na prešetrenie okolností vyslala slúžneho Štefana zo Zolnej, ktorý vystríhal uhliara Ondreja Kiníka (*Kynik*), aby nevstupoval do lesov Ostrolúckeho. Uhliar mu však odpovedal, že slobodne prišiel a má od pána splnomocnenie, že nie je povinný s nikým sa zmierovať. Ďalej uviedol, že Juraj Ostrolúcky má len jednu časť lesa a ostatné patria k Bacúrovu. Ostrolúcky opäť protestoval, tentoraz však voči Werbőczyho valachom, ktorí mu s ovcami spôsobili škody a zranili poddaného. O mesiac neskôr sa naopak sťažoval pred sedriou dobronivský kastelán Gregor Horvát. Podľa jeho slov Juraj Ostrolúcky so svojimi synmi a poddanými v nočnom čase hľadal v dobronivskom lese poddaného. Nenašli ho a tak pohádzali na zem jeho riad (*scutelas*), čím poddanému vznikla škoda. Horvát k tomu dodal, že počas obchôdzky hraníc sa mu Ostrolúcky vyhrážal.

Výsledkom práce uhliarov nebývali len holoruby. Spotrebu palivového dreva zabezpečovalo aj pravidelné osekávanie alebo orezávanie stromov vo výmladkovom hospodárstve. Fotografia zobrazuje hrab v lokalite Kmotra v katastrálnom území obce Bacúrov (foto Ivan Kulhání, marec 2011).

V rovnaký deň napokon pred stolicou protestoval aj Juraj Ostrolúcky. Podľa neho poslal kastelán Gregor z vlastnej vôle do ostrolúckeho lesa uhliarov, kde vyrábali uhlie a spôsobili mu na lesoch škodu údajne až 500 zlatých.⁴²

Nejasné vlastnícke pomery, ale aj problémy pri pokuse o lokalizáciu v súčasnosti sa spájajú so sídlom nazývaným „Uhelník“. V roku 1532 pred súdom Zvolenskej stolice protestoval zástupca vdovy a synov Damiána Dóczyho proti mešťanom z Banskej Belej. Podľa jeho slov obsadili hranice majetku Dóczyovcov. Zakázal im preto užívať územie počínajúc od Slaného potoka, a tiež od prédií Uhelník (*Wyhelnyk*), ako aj Päť Dvorov a Halča. Tieto majetky mali ležať vo Zvolenskej stolici. Zástupca Dóczyovcov napokon vystríhal mešťanov pred užívaním územia od Kukučkovho mlyna až po Biely kameň. Názov potoka Slaná a vrch Biely kameň (608 m) zaraďujú opisované územie do povodia Jasenice medzi Banskou Belou a Kozelníkom.⁴³ Keď v roku 1490 získali Dóczyovci od kráľovnej Beatrix Šášovské panstvo, listina spomína medzi hradnými prédiami *Helenyk* a ďalej Päť Dvorov s Veľkou a Malou Halčou. Zápis azda odráža zdeformovanú podobu pôvodného slovenského názvu. V súpise dedín a prédií Šášovského panstva z roku 1388 nachádzame v poradí medzi Jalnou a Banskou Belou lokalitu zapísanú v maďarskom znení Szénégető (*Senigethew*), čo možno preložiť ako „Uhlisko“.⁴⁴ Kontinuitu s Uhelníkom nevieme priamo potvrdiť, vzhľadom na možnú polohu oboch lokalít v okolí Banskej Belej však o nej môžeme uvažovať. Doklad o uhliarstve zároveň patrí k najstarším v širšom regióne Pohronia. Údaj o príslušnosti Uhelníka k Zvolenskej stolici, pokiaľ ho považujeme za vierohodný, odkazuje azda na jeho polohu v blízkosti stoličných hraníc.

O prelínaní záujmov Dobronivského a Šášovského panstva pri využívaní lesov hovorí súdny zápis z roku 1559. Správca Dobronivského hradu Alexej Karnovský vtedy na základe nariadenia zvolenského župana a kapitána Jána Balassu dal pred sedriou na vedomie, že Juraj Albertovič, poddaný Urbana Dóczyho z obce Žakýl na žiadosť banskoštiavnického komorského grófa *in silva sub Choyna* páliť uhlie pre potreby kráľovskej komory, čo mu bolo dovolené, nakoľko les patrilo Dobronivskému hradu. Urban Dóczy poddaného uisťoval, že uhlie páli v jeho lese, poddaný však vyhlásil, že v spomínanom lese páli uhlie pre kráľovskú komoru 30 rokov a poplatok za les odvádza správcovi na Dobronivský hrad. Povolenie od zvolenského kapitána na to dostal i naďalej. Polohu lesa pod lokalitou *Choyna* (Chvojná?) naznačuje nadväzujúci dokument. V rovnaký deň bol vyhotovený záznam o vymedzení západných hraníc obce Dubové. Ohraničenie venovalo pozornosť úseku začínajúc od vrchu Strela (840 m) až do doliny Jasenice. Z hľadiska úprav využívaných v lesnom hospodárstve možno v tejto súvislosti spomenúť novozriadené hraničné body. Približne v strednej časti ohraničenie uvádza, že na vrchu Klin bolo zasadených päť mladých dubov (*quinque iuvenes arbores quercinae in terram plantatae*).⁴⁵ Nakoľko metácia pri opise iných hraničných bodov spomína lipu a brezu, cieľom výsadby mohlo byť odlíšenie tohto úseku hraníc od okolitého porastu. Azda nebude znieť príliš špekulatívne ani úvaha, že výber dreviny ovplyvnil i názov Dubové, ktorého chotár označovali.

O rozsahu uhliarskej výroby na Dobronivskom panstve a jej stúpajúcom ekonomickom význame, úmerne s ubúdaním dreva a lesov, hovorí list z roku 1564. Zástupcovia mesta Banská Štiavnica ním oboznámili kráľovskú radu a banskobystrických komisárov s ťažkosťami, ktoré vyvolalo ničenie lesov a stúpajúce ceny uhlia v regióne. Poškodzovanie najmä mladých stromov Štiavničania všeobecne konštatovali na hradných panstvách, pričom škody spôsobovali uhliari a valasi. Ján Balassa dal najprv páliť uhlie v lese medzi Dubovým a Dobrou Nivou, neskôr v doline neďaleko Kozelníka smerom k Hronu, kde bol celkom dobrý les. Mal vlastné uhliská a dával rúbať a vypáliť hrubé, dlhé a rovné drevo. Jeho kone vozili uhlie do Banskoštiavnickej komory. Za jeden voz či korbu uhlia (*korbkol*) platila komora 1 zlatý, teraz však už platí 2 zlaté. Musí teda vynakladať dvojnásobok peňazí, čo robí len s veľkým úsilím. Ďalej Štiavničania uviedli, že na Banskej Belej predal Balassov dobronivský kastelán Alexej Karnovský istému Jurajovi Schuchmarkovi za 40 zlatých kus lesa na vypálenie uhlia. Les bol takmer úplne vypálený a dovážané uhlie stojí dvojnásobné peniaze. Schuchmark s Karnovským údajne išli uzavrieť obchod týkajúci sa ďalšieho dielu lesa. Dokument napokon menuje lokality dodávajúce Banskej Štiavnici uhlie, spolu s jeho cenami. Balassovým poddaným a uhliarom z Dubového, Dobrej Nivy, Babinej, Kozelníka a z ďalších (nemenovaných) obcí platili v Banskej Štiavnici 35 alebo 40 denárov za korbu uhlia, teraz však platia 80 alebo 90.⁴⁶ Uvedené údaje môžeme doplniť vyúčtovaním dodávok uhlia pre banskoštiavnickú hutu v tom istom roku. Dokument uvádza 78 vozov uhlia z Dobrej Nivy (pracovalo 8 osôb), 5 vozov z Bacúrova (pracovali 2 osoby), 13 vozov z Babinej (pracovala 1 osoba) a 10 vozov z Kozelníka (pracovala tiež 1 osoba).⁴⁷ Pokračovanie uhliarstva v nasledujúcom období dokumentujú

početnejšie pramene, ktoré si vyžadujú ďalší výskum. Vzorka hodnotených dokladov poukazuje na dlhodobejšie zastúpenie výroby v hospodárení hradného panstva v závere stredoveku a na začiatku novoveku, s presahom do susedných stolíc a previazanosťou na banskoštiavnické hutníctvo.

Pozornosť napokon venujme menej zastúpeným lesným remeslám. Do tejto kategórie patrí svedectvo bývalého Dobronivského kastelána, podľa ktorého si vyššie spomínaný komorský gróf Ján Dettelbacher zriadil smolnú hutu, pričom poddaným z Budče odcudzil 200 stromov (*propinavit sibi picarium unum, ut admisit eis ligna ducenta*).⁴⁸ Pri odkaze na smolnú hutu či smoliareň použitý pojem *picarium* odlišuje osobitne zameranú smoliarsku výrobu od iných výrobných postupov. Detaily výroby a jej umiestnenie nepoznáme. Išlo azda o spracovanie suroviny v jamách, prípadne peciach. Pálenie smoly, osobitne z brezovej kôry, má v Európe ešte predhistorický pôvod. Výroba smoly, dechtu a kolomaže napriek tomu patrí v porovnaní s uhliarstvom k menej skúmaným. Najčastejšie išlo o aktivity vysunuté v chotári, čo sťažuje ich rozpoznanie a výskum, na rozdiel od intravilánov. V blízkom regióne hornej Nitry poznáme dechtársku výrobu v zahĺbených objektoch už v 9. – 11. storočí. V českom prostredí vieme o príprave dechtu od vrcholného stredoveku i zložitejším postupom v peciach.⁴⁹ Pri súčasnom stave poznania sa môžeme oprieť len o niekoľko toponymických dokladov o rozšírení smoliarstva v novovekých prameňoch. Využitie suroviny v baníctve môže naznačovať názov Smolícká či Smolnícka šachta v špaňodolinskom rudnom revíre v roku 1543,⁵⁰ pokiaľ pravdaže nejde o vlastnícke označenie. Predpokladané miesta výroby pripomína názov vrchov *Szmolniki* na pomedzí Svätého Kríža a Starej Kremničky (v Tekove) v 18. storočí. Podobne sa v roku 1811 stretávame pri opise východných hraníc Vígľašského panstva s názvom vrchu Dobroč, ktorý v dokumente vystupuje aj pod alternatívnym označením *Szmolni vrch*.⁵¹

Početnejšie zastúpenie preukazujú doklady o kolomaži. V 17. storočí sa s jej vymeriavaním do žajdlav a s pridávaním sadla do kolomaže (pre mestského vozára) stretávame vo Zvolene a Krupine.⁵² V tom čase sa zrejme výroba rozšírila v pohorí Javorie. Počas chotárneho sporu v roku 1702 sa objavuje v svedeckých výpovediach o Kráľovej studni (stretávali sa tam chotáre Dobrej Nivy, Sásy a Môťovej) zmienka o Môťovanoch, ktorí na tomto mieste pálili kolomaž. Je pritom pozoruhodné, že názov a minulosť miesta súčasníci spájali ešte s tradíciami poľovníctva v môťovskom chotári. Podľa slov hajdúcha z Dobronivského panstva z roku 1703 nazvali Môťovania Kráľovu studňu podľa kráľa, ktorý tam kedysi obedoval počas poľovačky.⁵³ V polovici 18. storočia nachádzame kolomažníctvo aj v Dobronivskom chotári. Počas vyšetrovania sporu o pasenie sviň v lesoch mestečka Dobrá Niva v roku 1763 zeman Jozef Fekete uviedol, že stáda sviň z niektorých hontianskych obcí sa pásli už 15 rokov i v lesoch Dobronivčanov, kde sa páliло uhlie a kolomaž.⁵⁴ Iné svedectvá z toho obdobia uvádzajú konkrétne lokality, kde sa páliло uhlie (napr. Starý háj, dnes lokalita Gavurky), nezmieňujú sa však osobitne o výrobe kolomaže. Zdá sa, že išlo o spoločné spracovanie spolu s pálením uhlia, ktoré však zostávalo dominantným výrobným odvetvím.

Pasienkový les tvorený dubmi v lokalite Gavurky v katastrálnom území Dobrej Nivy slúžil aj na pálenie uhlia (foto Pavol Maliniak, apríl 2009).

Zo susedného územia Pliešoviec poznáme podrobnejšie doklady o tejto činnosti. Podľa reambulácie z roku 1802 prechádzali hranice na severovýchodnom okraji chotára k lesu za Kolomažnicu (*ad silvam za Kolomazniczu*) v susedstve chotárnej časti Rimáň. Od nájomného obdobia 1809/1810 nachádzame v účtoch mestečka Pliešovce platby za prenájom výroby kolomaže v lokalite Breziny v oblasti Rimáňa. Rozsah a ekonomický význam výroby nemožno preceňovať, nakoľko príjmy Pliešoviec z prenájmu kolomaže patrili v rámci všetkých prenajímaných položiek k najnižším. S prenájomom sa stretávame nepravidelne, pričom jeho výška nebola ustálená a výrobu realizovali v krátkom čase rôzne osoby.⁵⁵ Pravdepodobné miesto výroby dodnes pripomína názov lúky Kolomažnica na úpätí vrchu Lysec v katastrálnom území Pliešoviec-Zaježovej. Počas terénnej obhliadky sme v lokalite identifikovali upravený reliéf v podobe plošiny položenej vo svahu. V zmiešanom poraste na severozápadnom okraji lokality sa nachádzajú sekundárne uložené tehly bez značiek. Prípadný vzťah týchto objektov k výrobe kolomaže môže potvrdiť, alebo vyvrátiť archeologický výskum. Obdobou Kolomažnice je tiež nepreskúmaná lokalita Kolomažnička situovaná pri obci Dolný Jelenec v Starohorských vrchoch. Z hľadiska terminológie pojem kolomaž plne nevystihuje osobitosti výrobných postupov, ale ide skôr o nadväzujúci produkt dechtárskej výroby. Na rozdiel od smoly, používanej prevažne na impregnáciu dreva, decht slúžil na liečebné protizápalové využitie, lúhovanie koží, ale aj mazanie osí kolies.⁵⁶ V doložených prípadoch pozorujeme nadväznosť výroby na brezové porasty. Okrem lokality Breziny ide aj o vyššie spomínanú Kráľovu studňu, čo signalizuje pomenovanie blízkeho lesa Častobrezie.

Hospodárska základňa erárnej huty v Železnej Breznici

Relatívne početné a rôznorodé údaje o prevádzke železiarskeho závodu v Železnej Breznici umožňujú podrobnejšie zhodnotiť problémy jeho surovinovej základne, osobitne vo vzťahu k lesnému hospodárstvu. Časť doterajších bádateľov kládla počiatky tamojšieho spracovania železa do stredoveku. Spájali ich s listinou kráľa Žigmunda, podľa ktorej daroval manželke Barbore v roku 1424 venné majetky. Medzi príslušenstvami hradu Dobrá Niva vtedy nachádzame aj lokalitu Vaségető (*Wasekethew*), čo možno považovať za železiarsku hutu.⁵⁷ Podrobnejší výskum nepreukázal, že ide o (Železnú) Breznicu, ktorú napokon nachádzame aj v spomínanej listine. Pod uvedeným maďarským označením vystupuje iné sídlo patriace do Dobronivského panstva – neskorší Kozelník. V prameňoch z neskorého stredoveku a začiatku novoveku sa totiž objavuje zapísaný v znení Železník. Listina z roku 1518 dokonca spomína obidve označenia: Kozelník, iným menom Železník.⁵⁸ Maďarskú aj slovenskú formu zápisu môžeme priamo spájať so spracovávaním železa v tejto lokalite. V blízkom okolí sa železná ruda i ťažila, pričom z novoveku poznáme v Kozelníku doklady o činnosti železiarskeho hámra. Na obdobné surovinové a azda i spracovateľské zázemie odkazuje aj Železník v Gemeri.⁵⁹ V prípade Železníka, ktorý bol príslušenstvom hradu Dobrá Niva môžeme vzhľadom na okrajovú polohu voči hradnému panstvu i voči Zvolenskej stolici uvažovať o jeho význame pre zásobovanie blízkej bansko-štiavnickej oblasti železom.

Prvý písomný doklad spojený s osídlením v oblasti neskoršej Železnej Breznice poznáme z roku 1356. Počas riešenia sporu medzi zemanmi na Ostrej Lúke boli vtedy popri susedných dedinách Bacúrov a Budča prítomní aj zástupcovia obce Breznica.⁶⁰ V súpise majetkov Dobronivského panstva v roku 1424 vystupujú za dedinou Dubové a Železníkom až tri sídla s názvom Breznica. Za nimi nasleduje lokalita Poruba a ďalej Turová a Budča.⁶¹ Nakoľko pod označením Breznica figurujú v prvej štvrtine 15. storočia tri sídla, je zrejmé, že v miestnych podmienkach išlo o rozdelenie na dolnú, strednú a hornú časť. Rozlišovanie dokladajú mladšie pramene. Vzhľadom na polohu vo vyvýšenom reliéfe je Železná Breznica totožná s hornou časťou, Hornou Breznicou.

So Železnou Breznicou môžeme stotožniť majetok Breznica, ktorý vlastnil dobronivský kastelán Pavol, zvaný aj Pavlič. V držbe jeho synov nachádzame Breznicu, či presnejšie Brezničku na konci stredoveku. Vlastníckym pomenovaním sporadicky upresňujú názov obce aj mladšie pramene. Pod označením Pavličova Breznička vystupuje sídlo ešte aj v portálnych súpisoch Zvolenskej stolice v druhej polovici 16. storočia. Záznamy súčasne od Pavličovej Brezničky začínajú zreteľne odlišovať Hronskú Brezničku.⁶² V závere stredoveku Pavličova Breznička nepatrila pod Dobronivský hrad, ale bola zemianskym majetkom. V roku 1518 získal kráľovský personál Štefan Werbőczy výmenou od kráľovského stolníka Štefana z Perína do držby Dobronivské panstvo. Listina spomína medzi príslušenstvami popri

mestečkách aj celé majetky Kozelník či Železník, ako aj Porubu, ale medzi majetkovými podielmi uvádza len nešpecifikovanú Brezničku.⁶³ Presnejšiu charakteristiku hradných majetkov nachádzame v listine vydanej na začiatku z roku 1519. Konvent v Šahách vtedy dosvedčil vovedenie Werbőczyho do držby Dobronivského panstva, vykonané na základe panovníkovho nariadenia. Medzi celými majetkami spomína obec Železník a tiež celé prédia Poruba a Stredná Breznička. Medzi sídlami s polovičnými majetkovými podielmi uvádza Dolnú Brezničku.⁶⁴ V čase nadobudnutia Dobronivského panstva preto Werbőczy vlastnil okrem časti Dolnej (Hronskej) Brezničky aj celú Strednú Brezničku. Dokladom o tomto sídle, ktoré vystupuje spolu s bližšie neznámou Porubou ešte budeme venovať pozornosť. Z hľadiska vývoja vlastníckych pomerov treba uviesť, že Werbőczy napokon krátkodobo nadobudol aj Hornú (Železnú) Brezničku. Listinou vydanou 8. apríla 1526 palatín Štefan Werbőczy potvrdil, že od zvolenského kastelána Mateja Hanyho si požičal 150 uhorských zlatých. Splnomocnil Hanyho, že ak mu nezaplatí sumu späť do najbližšieho sviatku Narodenia Panny Márie (8. septembra), môže potom prevziať do držby jeho podiel v dedine Breznička, ktorú v uplynulých rokoch Hany zálohoval Werbőczymu. Brezničku môže užívať, kým ju Werbőczy alebo jeho dedičia nevykúpi späť za vyššie spomínanú sumu.⁶⁵ V dôsledku politického vývoja v nasledujúcom období Štefan Werbőczy prišiel o Dobronivské panstvo, čo ho už nevedlo k splateniu vzniknutého dlhu.

Nové podmienky pre konsolidáciu majetkových pomerov vznikli v roku 1549. Smrťou Imricha Werbőczyho, ktorý nezanechal dedičov definitívne skončili snahy rodu o znovunadobudnutie panstva, zaradeného pod erárnu správu. V januári 1549 prevzal bane na železo v Brezničke Banskobystrický mediarsky podnik. Polovicu baní dovtedy vlastnila kráľovná vdova Mária a druhú moravský šľachtic Mikuláš Prusinovský. Mediarsky podnik mal zároveň kráľovnej Márii nahradiť vysoký dlh Prusinovského.⁶⁶ K ďalšiemu posunu vo vlastníckych vzťahoch došlo v septembri 1550. Pred súdom Zvolenskej stolice vtedy protestovali zemanovia z novohradského Balogu, podielníci v majetku Pavličova Breznička, proti jeho predaju. Ako však vysvitlo, o tejto skutočnosti boli už predtým opakovane oboznámení, pričom vykúpenie majetku zo zálohu bolo v záujme panovníka.⁶⁷ Barbora Dúbravická, vdova po Matejovi Hanym sa vzápätí na žiadosť cisárskej rady, vyslaných komisárov a správcu mediarskeho podniku Krištofa Kúnritza zriekla svojich práv na Brezničku patriacu v čase zálohovania k Dobronivskému hradu. Majetok odovzdala eráru. Zaviazala sa zároveň, že spolu so svojimi dcérami Annou a Žofiou, a druhým manželom Erazmom Hallerom si už nebudú na Brezničku robiť žiadne nároky.⁶⁸ Podľa súčasného stavu poznania môžeme o ťažbe a spracovaní železa v Brezničke uvažovať najneskôr od 40. rokov. Vhodné podmienky pre prospektorskú činnosť mohli zabezpečiť zálohoví vlastníci. Bratom Barbory Dúbravickej bol Ján Dúbravický, ktorý zastával úrad kremnického komorského grófa a podporoval ťažbu železa na vlastnom majetku v Dúbravici (v roku 1540). Na banskom podnikaní v Brezničke sa následne podieľal vyššie spomínaný Mikuláš Prusinovský, zvolenský župan v rokoch 1542 – 1546. Kvôli pohľadávke 584 zlatých a 68,5 denárov mu kráľovná Mária polovicu svojich baní odovzdala na

dva roky do zálohu.⁶⁹ Zásoby železnej rudy, spolu s dostatočným množstvom drevnej suroviny boli hlavným dôvodom na zaradenie majetku pod Banskobystrickú komoru. K vybudovaniu huty došlo zrejme v Strednej Brezničke. Jej polohu dodnes pripomína miestna časť Huta položená medzi Železnou a Hronskou Breznicou. Podľa Jozefa Vlachoviča v Brezničke došlo k vybudovaniu dedičnej štôlne, hámra i nového druhu pecí podľa nemeckého vzoru (tzv. *Plaofen*). Išlo o výkonnejšie zhutňovacie zariadenia, ktoré podstatne umožňovali zvýšiť produkciu železa.⁷⁰

Prvotnou úlohou štátnych železiarskych hút bolo zásobovanie drahokovných i medenorudných baní baníckym náradím a železom na stupy. Výrobky prvých komorských závodov (okrem Brezničky aj Hronec a Štós) sa zrejme dostávali na trh len výnimočne. Podiel týchto výrobných prevádzok na celkovom počte závodov bol pomerne nízky. V druhej polovici 16. storočia patrilo z vtedajších približne 160 železiarskych závodov v Uhorsku a Sedmohradsku nanajvýš 8 (t.j. 5 %) štátu.⁷¹ Vybudované huty poskytovali podmienky pre zavádzanie nových spracovateľských postupov. Jedným z dôležitých kritérií pre zabezpečenie dlhodobej prevádzky hút bolo aj efektívne využitie palivového materiálu. V roku 1561 Ján Konrat z Breznice (*von der Presznitz*) oboznámil cisársky dvor so svojím vynálezom, ktorý objavil „Božím vnuknutím“. Vďaka nemu mohol ušetriť pri šmelcovaní a pražení rudy polovicu dreva a uhlia, okrem prímеси. Vyskúšal to už na viacerých miestach, pričom ušetrené lesy možno využiť na iný účel, napríklad pre bane. Ušetriť bolo možné i pri varení piva, soli, alebo pri pálení tehál. Pre seba a svojich spoločníkov žiadal slobodné vykonávanie činnosti po dobu dvadsiatich rokov, počas ktorých ich nik nesmel napodobňovať.⁷² Názov lokality zapísaný v podobe Breznica nemožno bez výhrad spojiť so Železnou Breznicou, nakoľko v dobových prameňoch prevažuje tvar Breznička. Napriek tomu zaradenie žiadosti medzi uhorské mincové a banské spisy môže svedčiť o reálnom šírení tejto inovácie v domácom prostredí. Zdá sa však, že ani prípadné ekonomické a ekologické výhody výrobného postupu nemožno absolutizovať.

Na prevádzke baní sa podieľali súkromní ťažiar. Dolnorakúskej komore adresovali 15. decembra 1562 žiadosť Bernard Eiwinger (Fibinger), Benedikt Hackenschmidt, Benedikt Fleischer a Pavol Schlosser, označení ako chudobní banskobystrickí mešťania. Ondrej Thrainninger, banský dozorca z Brezničky, si podľa nich od Banskobystrickej komory prenajal baňu na železo v Brezničke, ale nebol schopný zaplatiť nájom. Vyššie menovaní preto z kresťanskej lásky a na podnet komorského prefekta Wolfganga Hohenwartera podstúpili za Thrainningera záruku, a boli nútení so škodou baňu na železo ďalej spravovať. Komoru žiadali o odpustenie dlhu, ktorý vytvoril Thrainninger. Podmienky sa v tomto ohľade nezlepšili a dlžníka dal Hohenwarter uväzniť. Banskobystrická komora zamieňala železo za nízke ceny, čím ťažiarom postupne vznikla škoda 1500 zlatých.⁷³ Aj pri ťažkostiach s financovaním ťažby sa spracovanie železa vyvíjalo pre erár priaznivo. Cisár Maximilián v roku 1564 v nariadení pre Dolnorakúsku komoru konštatoval, že železiarsky závod v Brezničke dosahuje značnú produkciu, pričom výroba železa presahuje potreby Banskobystrického mediarskeho podniku. Železiarske závody na celom

*Odlesnené plochy v okolí
banských diel mohli
plniť i úlohu pasienkov.
Na západnom svahu
lokality Banište okrem
háld a zavalených štôlní
vidieť v mladom
smrekovom poraste
staré solitérne stromy.
V tomto prípade
ide o čerešňu
(foto Ondrej Valigura,
február 2011).*

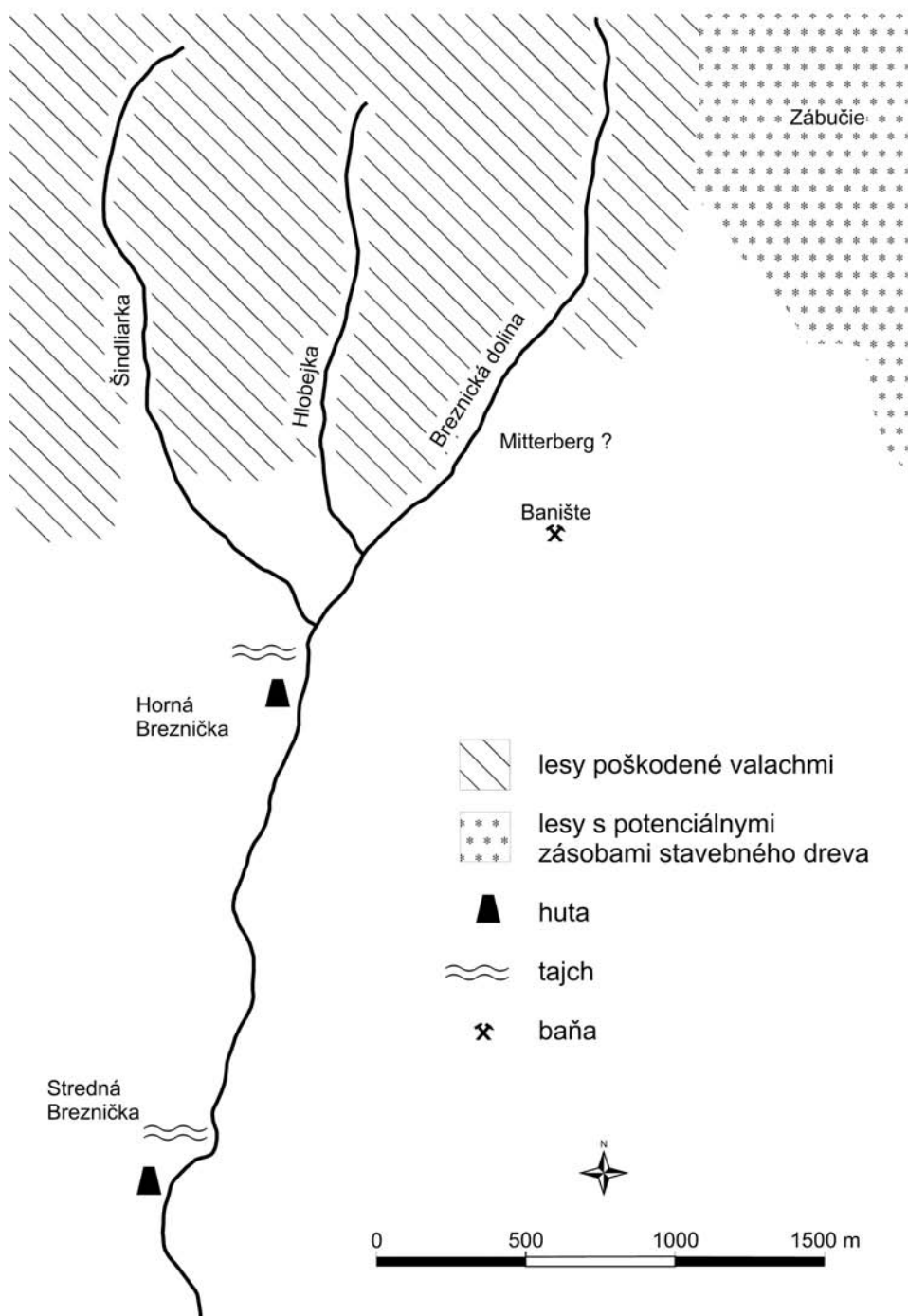
Pohroní (okrem Brezničky aj Bacúch) mali však vysokú spotrebu dreva, kvôli čomu mali obmedziť výrobu. V prípade, že sa v budúcnosti objaví nedostatok železa, závody získajú slobodu, aby železo vyrábali pokiaľ je to možné bez ujmy na lesoch, ktoré slúžia Mediarskemu podniku. Lesy pre túto potrebu mal vyznačiť správca Banskobystrickej komory a lesný správca.⁷⁴ Na základe uvedeného môžeme konštatovať, že objem spracovávanej rudy predurčoval vysokú spotrebu dreva a uhlia (napriek potenciálnej úspore paliva), čo viedlo k nevyhnutnému rozširovaniu surovinovej základne hút do priľahlých území. Podľa Gusztáva Heckenasta spotreba uhlia dosahovala niekoľkonásobný objem spotreby stavebného dreva. Majitelia lesov preto zabraňovali, aby sa drevo vhodné na stavebný materiál pánilo na výrobu uhlia. Pre tento účel uprednostňovali napadané drevo a zo stromov menej hodnotné cerové duby a brezy, až nakoniec buky.⁷⁵

O okolí železiarskeho závodu vypovedá opis komorských lesov vyhotovený v roku 1563 a zaradený do Lesného poriadku. Pri závode sa rozprestierali listnaté aj ihličnaté lesy. V troch dlhých dolinách sa nachádzali pekné lesy, ale s veľkými škodami spôsobenými valachmi. Lesy dodávali vodný spád (*wasser-saig, decursus suos aquatiles*) od končiarov na hraniciach so Šášovským panstvom až po potok tečúci k železiarskemu závodu, dúchačkám alebo stupám a hute.⁷⁶ S ohľadom na dobrú, plynulú a lacnú prevádzku železiarskeho závodu sa mal nad lesmi vykonávať lepší dozor, aby nielen valasi, ale ani komorskí poddaní z Brezničky nespôsobovali nijaké ďalšie škody a aby nevháňali do lesov stáda svojich oviec a kôz. Zmienka o troch dlhých dolinách pri Brezničke zodpovedá členitosti územia, nakoľko do obce zo severu vyúsťujú

tri doliny. Najdlhšou je Breznická dolina, tvoriaca zároveň hranicu chotára. Z pravej strany do nej ústia doliny Šindliarka a Hlobejka.⁷⁷ Škody, ktoré v lesoch v týchto dolinách spôsobili valasi (vypášaním, prípadne aj osekávaním) naznačujú, že územie v niekoľkokilometrovom dosahu od sídla bolo extenzívne využívané, avšak určujúcou funkciou lesov bolo zásobovanie palivovým i stavebným materiálom. Je pritom pozoruhodné, že hoci železiarska huta pracovala už prinajmenej 20 rokov, stav blízkych lesov bol hodnotený kladne. Dokument upozorňuje aj na využívanie vodnej energie v povodí. V tejto súvislosti spomína úpravnicke zariadenia, iste na vodný pohon. Pre ich činnosť bol potrebný pravidelný prísun vody. Prúd musel byť dostatočne silný, aby zabezpečil pohon vodného kola. Potrebné zásoby preto poskytovala voda zachytená do dvoch tajchov. Prvý zadržieval vodu nad hornou hutou. Nad dolnou hutou chceli vybudovať druhý, malý tajch. Možno z toho usudzovať, že huty pracovali striedavo. Pece a dúchadlá mali podľa nariadenia panovníka udržiavať v dobrom stave a vyrobené železo poslať do Banskej Bystrice označené podľa váhy a kusov. Na závod dozeral banský majster Augustín Buschmann. V roku 1565 potrestal banského robotníka a kováča, ktorí železo vyrobené v hute predávali sedliakom. Správa hovorí o možných nepriamych dôsledkoch železiarstva na okolité územie. Výrobky, predovšetkým železné náradie, sa šírili aj vo väčšom či menšom okolí.⁷⁸ Vedenie závodu voľný predaj obmedzovalo. K predaju napriek tomu dochádzalo.

V plnej miere rešpektované neboli ani nariadenia o ochrane lesov. Svedčí o tom udalosť viažuca sa k susednému tŕnianskemu chotáru. V roku 1570 rakúsky arcivojvoda Karol nariadil zvolenskému županovi a kapitánovi Tomášovi Pálffymu, aby mu podal správu o vyšetrovaní previnenia valacha Hirka z Tŕnia. Ten v rozpore s cisárskym nariadením pásol v lesoch dobytok. Poddaní eráru sa snažili dobytok odohnať. Hirkov syn ich však so zbraňou v ruke napadol a jedného z nich ťažko poranil. Dostal sa preto do väzenia u Pálffyho. Zvolenský kapitán mal v tejto záležitosti postupovať podľa práva a oboznámiť panovnícky dvor s ďalším vývojom kauzy. Vyšetrovanie zrejme neprebiehalo uspokojivo, keďže v nasledujúcom roku Dolnorakúska komora žiadala prefekta Viliama Ygla, aby ju o prípade informoval.⁷⁹ K zdrojom konfliktov medzi obyvateľmi susedných obcí patrili často spory týkajúce sa využívania chotárov. Takýto pôvod mohlo mať i násilné konanie zamestnancov huty v Brezničke.⁸⁰ Pretrvávajúce poškodzovanie lesov pastiermi sa panovník pokúšal riešiť opakujúcimi zákazmi a nariadeniami so širším inštitucionálnym dosahom. Cisár Maximilián v roku 1573 nariadil úradníkom stolíc a panstiev, ako aj zástupcom miest a obcí, aby zamedzili paseniu kôz v lesoch podliehajúcich Banskobystrickému mediarskemu podniku a tiež v okolí banských a hutníckych závodov. Vyjadril obavu, že v krátkom čase sa prejaví pri Banskobystrickom mediarskom podniku a železiarskom podniku v Brezničke (*eisenhandel in der Bressnizka*), ako aj pri ostatných banských a hutníckych závodoch banských miest veľký nedostatok dreva a uhlia.⁸¹ Treba zároveň pripomenúť, že reálne ohrozenie lesov neurčovala prítomnosť valachov, ale rozhodujúcim činiteľom spôsobujúcim ich úbytok bola spotreba dreva a najmä drevného uhlia v hutníctve. Pokiaľ sa už v Lesnom poriadku môžeme stretnúť

Pokus o rekonštrukciu podmienok v okolí Železnej Breznice (stav v rokoch 1563 - 1580)

s odkazmi na škody spôsobenými valachmi, išlo skôr o uhol pohľadu banských podnikateľov na miestne lesy.

Niektoré porasty pozdĺž východných hraníc breznického a tŕnianskeho chotára opisuje dokument z roku 1575. Zvolenská stolica vtedy vykonala obhliadku lesov na hradných panstvách, v ktorých by sa mohli nachádzať zásoby stavebného dreva na budovanie protiosmanských opevnení, osobitne pre mesto Zvolen. Podľa svedectiev obyvateľov Badína bolo možné také drevo nájsť na území eráru na mieste zvanom Hrádok pod Sovom (*in loco, qui nuncupatur Hradok sub Sowom*) a trochu dreva sa ešte nachádzalo v badínskych lesoch. Zástupcovia stolice pokračovali na mieste zvanom Dlhý luh (*Dlwhy lwch*) za Kováčovou. Nenachádzali sa tam však žiadne stromy, vhodné na požadovaný účel. Odtiaľ išli úradníci na Porubu (*ad Porwbam*), kde boli stromy poškodené a drevo z tamjšej doliny sa dalo vyvážať alebo vyťahovať len s ťažkosťami. Vzadu sa však nachádzali vhodné stromy, ktoré bolo možné z doliny vyviezť. Hrubé stromy tam bolo možné zachovávať či pestovať, predsa sa však nehodili na potrebný účel. Stoliční úradníci ďalej pokračovali na Zabučie za Bieňom (*Zabwdche extra usque Byn*), ale nič tam nevideli.⁸² Opis lesov naznačuje obmedzený výskyt najmä hrubších a tvrdých drevín v oblasti severovýchodne od Železnej Breznice. Okrem úbytku v dôsledku výrubu treba na tomto území vzhľadom na vyššie položený reliéf uvažovať aj o zodpovedajúcom zložení porastov, v ktorých nebol zastúpený napríklad dub. V rámci spomínaných lokalít nachádzame aj protirečivé hodnotenie lesov na Porube. Ide o okolie vrchu Poruba (694 m) v chotári obce Hájniky v pramennej oblasti potoka Turová. So sídlom nazývaným Poruba sa stretávame v súpisoch príslušenstiev Dobronivského panstva už v stredoveku. Stotožnenie s týmto sídlom vzhľadom na príslušnosť k inému hradnému panstvu a odľahlé situovanie nepokladáme za pravdepodobné. Uvažujeme tak o odlišnom pôvode lokalít. V prípade sídla išlo o výrub lesa počas kolonizačného lokátorského postupu. Názov vrchu môže naopak odkazovať na plošné odlesňovanie pre potreby stavebného a azda aj palivového dreva.

Na základe doterajších výskumov (závery Jozefa Gindla) sa zdá, že k zániku banskej a hutníckej výroby v Brezníčke došlo v dôsledku nájazdov martalovcov na okolí, ale tiež kvôli cenovej konkurencii, azda výrobou v Hronci. Nariadenie o reforme baníctva a hutníctva v banskobystrickej a ľubietovskej oblasti z roku 1580 prináša niektoré topografické údaje. Spomína ešte prebiehajúcu ťažbu rudy v Starej šachte na bližšie neznámom Mitterbergu (*am Mitternberg, im Alten Schacht*). Ide snáď o lokalitu Banište. Zásobovanie osadenstva baní a huty malo v tom čase zvýšiť zamýšľané budovanie nového výseku mäsa. Okrem prihnaného dobytku možno počítať aj s miestnym chovom. Na pravdepodobne vyšší stupeň odlesnenia v spádovej oblasti huty zároveň poukazujú problémy s nedostatkom vody.⁸³ Zdá sa, že dôležitým znakom vývoja bola práve rýchlosť a intenzita zmien v rôznych oblastiach. Okrem pretvárania okolitého územia prispeli ekonomické podmienky napriek relatívne krátkodobej prevádzke k utvoreniu vyvinutej sociálnej organizácie zamestnancov železiarskeho handla, produkujúceho i vlastné písomnosti. Vzhľadom na kvalitu železnej rudy a dostupnosť postupne obnovovanej drevnej hmoty došlo

k pokusom o obnovenie prevádzky s približne storočným odstupom. K opätovnému zriadeniu s odlišným výrobným zameraním napokon došlo v polovici 18. storočia. V tejto súvislosti je iste zaujímavé, že obnovená huta mala slúžiť len v rozmedzí 30 – 40 rokov, počas ktorých sa mali zrevitalizovať kremnické a banskoštiavnické lesy.⁸⁴

Chotárne spory a využívanie územia počas úpadku baníctva v Ľubietovej

Doterajšie bádanie opodstatnene venovalo pozornosť najmä dejinám Ľubietovského baníctva, predovšetkým ťažbe medi. Pri hodnotení významu ťažby išlo v porovnaní s neďalekou Banskou Bystricou najmä v mladšom období o oblasť s nižšou produkciou a rentabilitou, čo konštatujú detailnejšie zamerané i sumarizujúce práce. Od 16. storočia sa v tamojšom baníctve často striedali etapy úpadku a stagnácie s priaznivými úsekmi. V dlhodobom horizonte možno zaradiť k príčinám úbytok rudných žíl, ich nízku výdatnosť, nedostatok pracovných síl a viazanú zásobovanie, ako i problémy s údržbou a prevádzkou banských diel.⁸⁵ Len okrajovú pozornosť v týchto súvislostiach historiografia zamerala na lesné hospodárstvo, ale tiež poľnohospodárstvo a pastierstvo v Ľubietovej a jej poddanských obciach. Na tomto mieste si budeme všimáť obdobie prvých štyroch desaťročí 17. storočia. Odhliadnuc od pôsobenia Zahlweinovho ťažiarstva predstavujú krízu baníctva. Zápisy z vyšetrení stoličného súdu však zahŕňajú pre uvedené obdobie bohaté údaje o využívaní Ľubietovského chotára.

Skromné poznatky o topografii v stredoveku a na začiatku novoveku naznačujú intenzívne hospodárske využitie územia, vrátane vyššie položenej vyklčovanej ornej pôdy a lúk, ťažby lomového kameňa i výroby uhlia. Sem možno zaradiť zem na pomedzí chotárov Ľupče, Lučatina a Ľubietovej nazývanú Gečelaz a Skalolam (ľudovo Štamproch), s odkazom na zmenu vlastníckych pomerov už počas vlády Ľudovíta I. Do inej kategórie patrí lokalita Peklo vo východnej časti chotára s doloženým prenájmom lúk, existenciou huty, ale tiež uhliarskou výrobou. V roku 1536 na uhliisko v Pekle (*ad montem carbonistarum Peklo vocatum*) poslal Ľupčiansky kastelán Krištof Thurn svojich ľudí, ktorí tam napadli a zajali deviatich Ľubietovských uhliarov. Okrem hutníckej výroby mohlo názov lokality motivovať práve uhliarstvo.⁸⁶ Peklo a jeho okolie stojí od začiatku 17. storočia v popredí hraničných sporov a častých konfliktov Ľubietovej o využívanie územia so susedmi, keď tamojšie medené bane zaznamenali prepád produkcie a výrazné straty.⁸⁷ Problémy vznikajúce v tomto priestore sa však už netýkali baní, ale lesov, pasienkov, lúk a poľností.

V rokoch 1598 – 1600 nadobudol Ľupčianske hradné panstvo Gašpar Tribel, šľachtic pôvodom zo Sliezska. Počas jeho držby panstva sa stretávame s opakujúcimi sa spormi s Ľubietovou, s ktorou susedili viaceré hradné majetky, predovšetkým chotár obce Brusno. Zrejme ešte v roku 1609 Ľubietovčania násilím zobrali a odviezli z chotárov Lučatina a Brusna z lesov v Čiernej doline

(*silvas w Czyrney doline appellatas*) viac ako 300 kmeňov či presnejšie brvien (*trabes*). Voči tomuto konaniu pred stoličným súdom následne protestoval Tribelov zástupca Juraj Meško.⁸⁸ Podobne, ako v iných prípadoch, ďalší vývoj a riešenie nezákonného jednanja nepoznáme. Popri (ne)riešení kauzy na súde dotknuté strany zvyčajne pristupovali k vyhláseniu verejného zákazu, ale aj k vzájomným odvetným opatreniam. S nadväzujúcimi krokmi sa stretávame v auguste 1615. Úradníci stolice vtedy vykonali obhliadku lesa v Čiernom Pekle (*in et faciem nemoris Niger infernus*). Podľa ich zistení z tamojšej pokosenej lúky Brusňania odcudzili Ľubietovčanom dve kopy sena. Pred stolicu sa vzápätí dostavil Ľubietovský prisažný Tomáš Wohn a v mene mesta zakázal poddaným Gašpara Tribela užívať lúky a lesy *na Pekle* v chotári Ľubietovej. Rovnako postupoval aj Tribel, ktorý zakázal Ľubietovským mešťanom užívať lúky a lesy patriace Ľupčianskemu hradu. Podotýkame, že spory prebiehali v podmienkach posilňovania ochrany lesov, rezervovaných pre baníctvo. Panovník ešte v roku 1612 vydal všeobecne záväzný zákaz pasenia zvierat, zvlášť kôz, v lesoch banských miest a okolitých hradných panstiev, medzi nimi aj na Ľupčianskom.⁸⁹ Udalosti napokon vyústili do ďalšej žaloby. V októbri 1615 zástupcovia stolice vykonali opätovnú obhliadku lesov v Pekle patriacich ku hradu. Na mieste označenom poniže huty pri potoku Brusník (*ad locum Ponysse Huthy w Brusnyku w Pekle vocatum*) sa dozvedeli, že Ľubietovčania znovu odcudzili poddaným z Brusna prichystané brvná. Stoliční úradníci preto vystrihali mešťanov pred užívaním lesov Ľupčianskeho panstva, ako aj pred krádežami dreva a náradia.⁹⁰

Gašpar Tribel v roku 1620 zomrel, avšak o riešení chotárných sporov za jeho prítomnosti podávajú detailné poznatky svedecké výpovede počas súdneho vyšetrovania v roku 1638. Zástupcovia Zvolenskej stolice na žiadosť vtedajšej majiteľky Ľupčianskeho panstva Márie Drugetovej vypočuli v dedine Brusno viacerých svedkov. Dvaja z nich si spomenuli na udalosti z Tribelovho obdobia. Dráb na Zvolenskom zámku Juraj Valaško uviedol, že keď robil sluhu pri koňoch Gašpara Tribela, išiel s ním na obhliadku hraničných znakov. Keď kone nemohli dotiahnuť voz ku kameňu na Jelenčinej, musel ho tam dotlačiť, aby Tribel mohol sám vidieť hraničné znaky. Hovoril vtedy, že pri skale sa stretávajú chotáre Brusna, Medzibrodu, Lučatina a Ľubietovej. Iný svedok, obyvateľ Banskej Štiavnice Ján Kamenický uviedol, že sa tiež zúčastnil obhliadky s Gašparom Tribelom spolu s Ľubietovčanmi a grófom Banskobystrickej komory. Počas obchôdzky dal Tribel na mieste nazývanom Losy alebo Lazy postaviť šiator, pod ktorým mali byť (*dal ssiator rozestrieti, pod kterim gesti meli*). Komorský gróf tam Tribela žiadal, aby Ľubietovčanom popustil časť chotára smerom do doliny. Nato sa Tribel rozhneval a dôrazne to odmietol s tým, že územie chce mať v držbe tak, ako ho získal od cisára.⁹¹ Ako vidieť, s obhliadkami hraníc boli spojené aj snahy o ich revíziu v neprospech prítomných strán. Predstavitel'ov Banskobystrickej komory stretávame na strane Ľubietovej v prejednávanych kauzách, zvyčajne však vystupovali len v pozícii podporných stanovísk.

Výraznejší posun vo vzťahoch medzi Ľubietovou a Ľupčianskym panstvom pozorujeme od prvej polovice 20. rokov, keď Tribela vystriedal

v držbe panstva Juraj Széchy a následne jeho vdova Mária Drugetová. Konflikty o užívanie susediacich chotárov sa začali stupňovať, pričom spory sa týkali pomerne rozsiahleho územia. V novembri 1624 vykonali vyslaní zástupcovia Zvolenskej stolice na žiadosť Ľubietovej obhliadku vrchu (!) Peklo v Ľubietovskom chotári. Našli tam senník (*horreum unum*), ktorý predtým podpálili poddaní Juraja Széchyho pochádzajúci z Brusna. Mešťania z Ľubietovej voči tomu protestovali, čo dosvedčila i stolica.⁹² Poškodzovanie majetkov sa stalo charakteristickým sprievodným znakom nezhôd spojených s využívaním územia. Odľahlosť niektorých hospodárskych stavieb od mesta bola síce výhodou pre uskladnenie plodín, krmovín, alebo ustajnenie zvierat, znižovala však možnosti ochrany pred narušiteľmi. Sem patrí prípad, keď sa pred stolicou sťažoval banskobystričský mäsiar Baltazár Paieda (Paiela), že ho v jeho majeri v Ľubietovskom chotári prepadli akýsi zbojníci a zobrali mu zlato, striebro a iné cennosti. Zvolenský podžupan Štefan Asguthy roku 1626 o prípade oboznámil palatína Mikuláša Esterházyho. Vyjadril pritom obavu, aby sa majer nestal útočiskom zbojníkov.⁹³

Spory medzi mestom a hradným panstvom získali na intenzite najmä počas pôsobenia Márie Drugetovej. Predznačilo ich odháňanie a zadržiavanie stád pasených na sporných územiach. V máji 1631 Zvolenská stolica dosvedčila, že zajaté ovce a kozy Drugetovej poddaných boli odovzdané do rúk súdnej stolice, pokiaľ nedôjde k ich vykúpeniu. Podľa Ľubietovčanov mali predtým spôsobiť škody v Ľubietovskom chotári, odkiaľ ich odohnali. Zástupcovia stolice však pri očitej obhliadke miesta konštatovali, že je celé brusnianske. Reakciou na takéto počínanie zrejme bola udalosť v júli 1631. Na žiadosť Ľubietovej vtedy stolica vykonala obhliadku vrchu Kolba v Ľubietovskom chotári. Vyslaným úradníkom tam Ľubietovčania ukázali miesto, z ktorého im Brusňania odohnali vyše 200 oviec a kôz.⁹⁴ Neskoršie záznamy zo súdnych vyšetrovaní ukazujú, že nešlo o nepremyslené konanie, ale skôr o cielené narušanie hraničného územia, smerujúce k spochybňovaniu vlastníckych pomerov. Vo viacerých prípadoch sa zároveň dozvedáme, že poddaní konali na priamy príkaz svojho zemepána.

Sériu sporov, sťažností, žalôb a následných vyšetrovaní poznáme v rokoch 1638 až 1640. Iniciovala ich udalosť, ku ktorej došlo okolo sviatku Obrátenia apoštola Pavla (25. januára) 1638. Mária Drugetová vtedy poslala Ľupčianskych drábov Melchiora Hiadlovskeho a Baltazára Svetlíka s poddanými z Brusna a Svätého Ondreja do lesa medzi Štinkierom a Vysokou (*ad locum silvosum inter montes vulgo Sstinker et Viszoka skala*) v chotári Ľubietovej. Napadli tam a zajali Ľubietovčanov Michala Dianišku a Juraja Blaškoviča, spolu so saňami, štyrmi volmi a reťazami. Uväznili ich na Ľupčianskom hrade, pričom reťaze nechceli ani neskôr vrátiť.⁹⁵ Po sťažnosti Ľubietovej uhorský kráľ Ferdinand III. nariadil Turčianskemu konventu, aby za účasti zástupcov Zvolenskej stolice vykonal vyšetrovanie a vypočul svedkov v záležitosti chotárnych hraníc. Od 3. do 12. júla 1638 komisia postupne vypočula 37 svedkov. Podľa zisteného stavu patrili do Ľubietovského chotára miesta Jelenčina, Štinkier, Skalka, Čierny rígel nad Peklom a ďalej tiež Ruskovo, Suchý vrch, Hájny grúň, Nová cesta, Repiská, Čierne blato, Bukovina, ako aj

zeme za Veprom, využívané na sejbu. Zápisy napokon uvádzajú aj vrch Zolná a Hudlovu studňu. Okrem pasenia stád sa zo spomínaných miest odvážalo do Ľubietovej aj uhlie. Spomedzi svedectiev možno spomenúť výpoveď Baltazára Poláka, asi 78-ročného baníka žijúceho v Hronci. Podľa jeho slov v lokalitách Ruskovo, Suchý vrch, Hájny grúň, Nová cesta, Bukovina a Za Vepor mali Ľubietovčania ešte pred 40 rokmi bane, ale chytali tam aj vtáky a vykonávali poľovačku. Podobne vypovedali i ďalší muži z Hronca.⁹⁶ V tomto prípade svedkovia odkazovali na staršie využívanie územia, ktoré už ani nebolo predmetom sporu. Doklad vypovedá o väčšom rozšírení banských diel v odľahlých východných častiach Ľubietovského chotára pred úpadkom baníctva.

Ešte počas súdneho vyšetrovania prepukli nové spory, spojené s kosením chotára a jeho vypásaním na začiatku leta. Po protestoch richtára a prisázných Ľubietovej bol preto vyhlásený na kongregácii Zvolenskej stolice verejný zákaz (prohibícia) proti Márii Drugetovej a jej poddaným. Mesto Ľubietová vystríhalo obyvateľov Poník, Brusna, Predajnej a Lučatina pred vyhánaním oviec, kôz a dobytká, ako aj rúbaním dreva a poberaním úžitkov na vyššie uvedených miestach. Voči sťažnosti a vyhlásenému zakazu pred stolicou následne protestoval zástupca Márie Drugetovej Štefan Bako.⁹⁷ Na obhajobu svojich záujmov grófká následne podnikla podobné kroky, ako mesto Ľubietová. Zvolenská stolica vypočula 15 svedkov vypovedajúcich o hraniciach Ľupčianskeho panstva, o čom vydala 7. decembra 1638 písomné svedectvo. Často išlo o bývalých pastierov. Vypovedali predovšetkým o Štinkieri a Čiernej doline, ktoré podľa ich slov patrili do brusnianskeho chotára. V Čiernej doline mávali Brusňania vždy salaš s ovcami, na čo si pamätal i najstarší svedok (údajne vo veku 90 rokov) Štefan Rusnák. Dozvedáme sa ešte, že poddaní z Brusna v Čiernej doline bielili (t.j. odkôrňovali) brvná a dokonca sadili repu. Svedkovia zhodne potvrdili, že v prípade prepásania oviec či dobytká do susedného chotára dochádzalo k jeho zajiňaniu. Podobne bývali zadržaní aj Ľubietovčania, ktorých tam našli rúbať drevo.⁹⁸

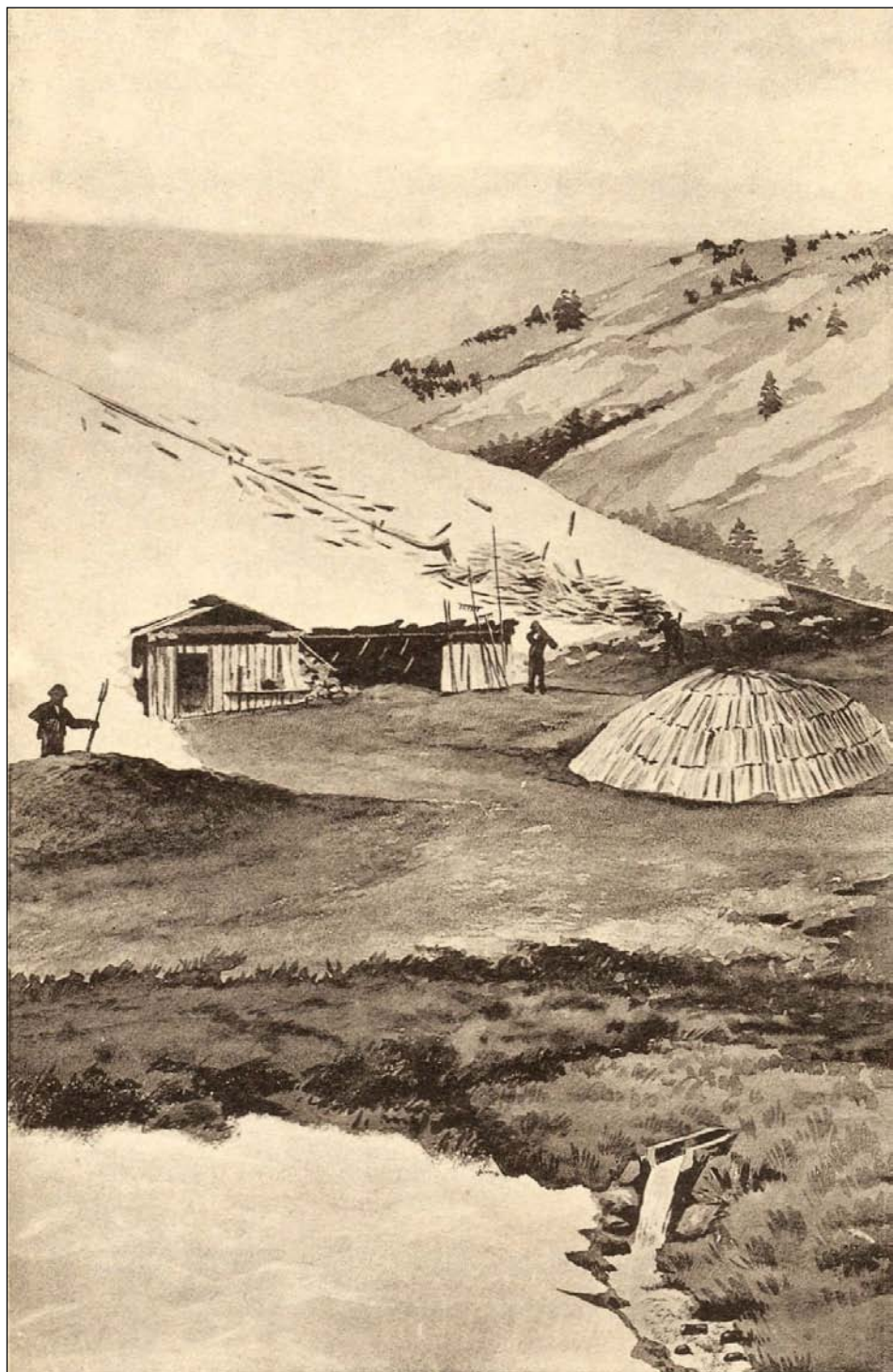
Štefan Bako zastupujúci Máriu Drugetovú a Ľupčianske panstvo pred stolicou a zástupcami Ľubietovej vystríhal poddaných mesta z obcí Povrazník a Šajba pred užívaním území podliehajúcich hradu počínajúc od Jelenčiny až po Repiská. V protestácii uviedol široko určené aktivity: užívanie oráčín, pasenie, kosenie, vstupovanie do lesov, výrub a odvážanie dreva, rybačku, poľovačku a lapanie vtákov. Ľubietovský notár Christian Marci voči tomu namietal, že uvedené miesta sa nachádzajú v Ľubietovskom chotári a mesto ich má v pokojnej držbe. Svoje územie využíva pre poľnohospodárstvo a budovanie majerov či iných obydlí (*agriculturas et allodiaturas, et earum structuradas ad instar domorum*). Podobne mesto pokojne užíva aj svoje lesy. Stolica prípad ďalej prešetrovala a odročila ho do nasledujúceho roku, keď prebiehalo ďalšie zisťovanie na tvári miesta.⁹⁹ Vyjadreniu mestského notára a budovaní stavieb v Ľubietovskom chotári treba venovať pozornosť, nakoľko išlo o jeden z typických sprievodných znakov využívania územia.

V máji 1639 vydala Zvolenská stolica na žiadosť Márie Drugetovej svedectvo o obhliadke miesta *wrch Čyerney dolyni* v chotári Brusna, kde Ľubietovčania vyrúbali a odviezli drevo. Predstavitelia stolice zároveň

dosvedčili reambuláciu vykonanú na žiadosť Ľubietovej. Prítomní úradníci najprv videli spálenisko za Havraňou skalou (*combustionem post Havrana skala vulgo dictam*) zo strany Čierneho Pekla k potoku až do doliny. Našli tam veľa porúbaného dreva na šindle (*pro scandulis*). Ďalej na Jelenčinej uvideli dvoch pastierov s kozami pasúcimi sa v Ľubietovskom chotári. Patrili Ľubietovčanom, ktorí za to zaplatili 150 zlatých.¹⁰⁰ Nevylučujeme, že spomínané spálenisko súviselo s výrobou uhlia, o ktorej máme dlhodobé správy práve v okolí Pekla. Novým je naopak doklad o šindliarskej výrobe, ktorá však mohla mať podobne starší pôvod.

Ďalšie správy o hospodárení a územných sporoch poznáme na sklonku roku 1639. Zástupcovia stolice vtedy pristúpili k obhliadke územia počínajúc od Jelenčiny cez Havraniu skalú až po Timplov laz. Odtiaľ potom prišli na roľu senátora mesta Ľubietová Vavrinca Filadelfiho, nazývanú Filadelfova Polianka (*Philadelphowa Poljanka*), kde boli stromy označené krížmi. Prvý zo znakov bol však násilne poškodený, o čom sa predtým osobne presvedčil aj podžupan Štefan Asguthy. Poddaní grófký Drugetovej na tom mieste bez vedomia Ľubietovčanov zhotovili 19 nových znakov, čím mestu vznikla škoda. V rovnakom čase slúžny a prisediaci Zvolenskej stolice uskutočnili aj obhliadku na vrchu Valachova pri dome starého uhliara Martina Rubera. Banskobystrická komora ho na uvedenom vrchu ustanovia za hájnika (*in dictum montem pro custode silvarum et nemorum locati*), drábi Márie Drugetovej a jej poddaní z Brusna však Rubera v nočnom čase v jeho dome prepadli. Spolu s manželkou, dcérami, dobytkom a celým domácim majetkom ich odvieďli na Ľupčiansky hrad, kde ich násilne zadržovali. Ohľadne tohto činu mesto požadovalo vykonať spravodlivosť. Nevieme však, ako sa prípad skončil. V zmysle tradičného banskoštiavnického práva, ktorým sa pôvodne riadilo aj mesto Ľubietová, bolo možné niektoré z deliktov (únos dcér, vniknutie do domu) trestať smrťou. K činu navyše došlo v nočnom čase, čo bola v dobovom chápaní priťažujúca okolnosť.¹⁰¹ Vzhľadom na páchatel'ov a ich patróna či patrónku nemožno vylúčiť, že k odsúdeniu vinníkov ani nedošlo.

Ďalším podobným prípadom bolo zadržanie Ľubietovského mešťana Michala Turcera poddanými z Brusna, keď viezol domov drevo, spolu s jeho štyrmi volmi, dvoma koňmi, reťazami a sekerami. Turcera proti jeho vôli odvieďli na Ľupčiansky hrad a dva týždne ho tam väznili. O násilnom konaní sa napokon dozvedáme aj po obhliadke Čierneho Pekla. Zástupcovia stolice sa tam na uhľisku Ľubietovského senátora Dávida Probnera dozvedeli, že valasi s poddanými z Brusna a ďalšími ľuďmi Márie Drugetovej dorúbali rizne (*canales vulgo rizny*), ktorými sa z vrchov púšťalo k uhľisku drevo. Utrpeli tým škody kráľovské bane, mesto Ľubietová, aj Dávid Probnér.¹⁰² Zrejme nie náhodou došlo k úmyselnému poškodeniu rizní niekedy na začiatku zimy. V rámci tradičného rozdelenia prác pri približovaní dreva práve v tom čase prebiehala kontrola a oprava flúdov aj rizní. Následne dochádzalo k spúšťaniu klátov z vyššie položených rúbanísk do dolín.¹⁰³ Výskyt a používanie rizní potvrdzuje predpoklad, že v okolí dlhodobu pracujúcich uhľísk sa nachádzalo málo využiteľného dreva. Bolo ho preto potrebné dopravovať z vyššie položených lokalít. Rizne boli v danom období už známym a rozšíreným spôsobom

Uhlisko v obvode lesnej správy Slovenskej Lupče. V pozadí vidieť rizňu a skládku spúšťaného dreva. Kresba O. Velits (zdroj Tomcsányi 1895).

približovania dreva. V susednej oblasti v doline Hájneho grúňa a Hronca ich pozná už opis komorských lesov z roku 1563, známy ako Lesný poriadok.¹⁰⁴

Nahromadením konfliktov vznikali podmienky pre páchanie činov až s charakterom pomsty alebo odvety. O takomto jednaní sa dozvedáme opäť v závere roku 1639. Zvolenský podžupan Štefan Asguthy dal vtedy na vedomie, že počas jeho neprítomnosti mešťania z Ľubietovej odovzdali ovce a kozy (predtým zajaté) z obce Lučatín do rúk slúžneho Jána Gyurkyho. O vydanie oviec a kôz potom podžupana žiadal služobník grófký Drugetovej Juraj Horvát, inak Jeličič. Podžupanovi alebo slúžnemu mal za to zaplatiť určený poplatok. Išlo zrejme o zaužívaný postup pri vracaní zajatého stáda, ktoré spôsobilo škodu v susednom chotári. Zástupcovia stolice približne v tom čase vykonali na žiadosť Ľubietovej obhliadku pozemov na mieste zvanom Za Timplovú pri Štinkieri. Vavrínek Kračúň tam v mene richtára a prisázných Ľubietovej protestoval proti Márii Drugetovej. Jej Ľupčianski drábi a brusnianski poddaní tam podpálili uložené drevo (*cumulos lignorum*) slúžiace pre potreby mesta, čím Ľubietovej vznikla škoda. Kvôli tomuto činu sa mala Drugetová dostaviť pred súd.¹⁰⁵ Prípád podpaľačstva sa vyskytol už v predchádzajúcom období, keď Brusňania podpálili Ľubietovčanom senník. Nakoľko rozsudky v zápisoch stoličného súdu chýbajú, o rozriešení prípadov spravidla nie sme bližšie oboznámení. Vzhľadom na opakujúce sa prečiny možno vyvodit' i záver, že spory medzi mestom a hradným panstvom neboli na úrovni stoličného súdu riešené efektívne.

Počas pokračovania vyšetrovania v roku 1640 vypočula stolica 24 svedkov odporučených žalobcom, mestom Ľubietová. Pohyb obyvateľstva dokladá skutočnosť, že takmer všetci svedkovia žili už v tom čase v iných sídlach, najmä v Banskej Štiavnici a Španej Doline, ale aj vo vzdialenejších lokalitách v Tekovskej a Novohradskej stolici. Svedkovia odpovedali súhlasne na otázku, či miesto za Timplovým lazom medzi Štinkierom a Vysokou, kde zložili prisahu, patrilo do Ľubietovského chotára. Viacerí z nich uviedli, že tam pásli dobytok, slobodne rúbali drevo a pálili uhlie. Pozoruhodné svedectvo podal Michal Laško, mlynár v Banskej Bystrici. Pred 25 rokmi, keď býval so svojim otcom v Ľubietovej, tam slobodne rúbali a odvážali drevo. Potom s otcom v Čiernom Pekle štyri roky rezali dosky pre potreby mesta a znovu tam vybudovali pílu (*y pylu znowu zbudowały tamże w Čyernom Pekle*).¹⁰⁶ Z údajov možno usudzovať, že v Pekle niekoľko rokov pracovala píla, nepochybne na vodný pohon. Po čase bola znovu vybudovaná či azda opravená. Podmienky pre jej prevádzku ovplyvnila dostupná surovínová základňa, ako aj dopyt po stavebnom dreve v meste a snád' aj pri baniach a hutách. Podľa zistení Jána Hanušina sa tempo prírastku vodných píl stupňovalo od polovice 16. storočia. O píle takéhoto staršieho pôvodu poznáme doklad z blízkeho územia. Vyššie spomínaný Lesný poriadok uvádza pílu (*sag, officina serraria*) pri potoku v okolí Hájneho grúňa.¹⁰⁷

Na odlišný typ hospodárenia na Ľupčianskom panstve poukazujú výpovede 15 svedkov, ktorí v tom istom vyšetrovaní svedčili na strane Márie Drugetovej. Odpovedali na rovnakú otázku, výpoveď niektorých vzhľadom na ich priamy podiel na prešetrovanom spore však nebola akceptovaná. Išlo

prevažne o poddaných z okolitých obcí. Za hraničný bod, kde došlo k násilnostiam často označovali tamojšiu cestu, pri ktorej sa navzájom miešal brusniansky a Ľubietovský dobytok. Svedkovia zároveň priznali, že dobytok prepásali až na sporné územie.¹⁰⁸ Podobne, ako skoršie výpovede poddaných panstva a ich aktivity v súdnych sporoch naznačujú, že išlo predovšetkým o pastierstvo a ťažbu dreva na pomedzí Ľubietovského chotára. Spojenie chovu zvierat s výrubom a odlesňovaním mohlo vychádzať zo snahy panstva rozšíriť daňovú povinnosť pastierov (valachov), čo dokumentujú aj pramene z iných regiónov, konkrétne z Kysúc.¹⁰⁹ Údaje o toponymii na hranici Ľubietovej najmä s Brusnom v prvých desaťročiach 17. storočia môžeme pomerne presne lokalizovať na základe zachovaných miestnych názvov, ale aj starších prameňov. Ukazujú, že doložené spory sa sústreďovali v užšom pásme v Ľubietovskom, menej často v brusnianskom chotári.¹¹⁰ Vyšší výskyt chotárnych sporov sústredených v krátkom čase na relatívne malé, avšak členité územie možno vysvetliť nahromadením rôznych hospodárskych aktivít v okolí baní a hút, ale aj tlakom hradného panstva na rozširovanie svojich záujmov v extenzívnom využívaní územia. Krízy v baníctve doprevádzal pokles ťažby rúd a ich hutníckeho spracovania, čo však automaticky nemuselo viesť aj k poklesu intenzity využívania územia. V prípade Ľubietovej sa zdá, že úpadok tradičných odvetví viedol k presmerovaniu aktivít pre pastierstvo, salašníctvo a majerské hospodárstvo. Pri využívaní lesov sa stretávame s typickými staršími činnosťami, akými bola výroba uhlia, šindľov, dosák.

Zmenu v hospodárení a nárast konfliktov so susedmi môžeme pozorovať aj vo vzťahu k sociálnym a demografickým podmienkam. Komisia vedená barónom Andrejom Prandeissom v roku 1638 konštatovala neefektívne a stratové hospodárenie v Ľubietovskom baníctve. Jedným z jeho dôsledkov bola aj vzbura uhliarov a ich odchod na Vígľašské panstvo, kde gróf Ladislav Csáky zakladal novú dedinu (išlo zrejme o Detvu). Oslabenie hospodárstva a pohyb obyvateľstva akiste prispeli aj k poslovenčovaniu mesta, ku ktorému dochádzalo vo zvýšenej miere práve v tom čase.¹¹¹ Okrem toho môžeme pozorovať rozdiely v modeloch hospodárenia medzi mestom a hradným panstvom. K sporným aktivitám poddaných obvykle patrilo pastierstvo, pokiaľ činnosti a využívanie existujúcich zdrojov sa v prípade Ľubietovčanov javia omnoho komplexnejšie. Zohľadniť je pritom potrebné skutočnosť, že dlhotrvajúca banská ťažba a hutnícke spracovanie rúd viedli k poškodzovaniu a úbytku zásob, a v čase útlmu týchto aktivít k pretrvávaniu environmentálnych záťaží. Jedinou dosiaľ známou farbou využívanou pri opise geografických objektov v prameňoch je čierna farba. V chotárnych názvoch v oblasti Ľubietovej sa uplatnila opakovane. Prispel k tomu zrejme často sa vyskytujúci vizuálny dojem zadymeného alebo spáleného prostredia. Azda i tieto špecifiká dotvárali jednostranný obraz Ľubietovej v historickom povedomí (dielo Mateja Bela), kde vystupuje ako územie s nedostatkom dobrej pôdy, s nestálymi a rýchlo sa vyčerpávajúcimi rudnými žilami, ale aj výparmi z oxidácie medi a kovovými vodami poškodzujúcimi zdravie obyvateľov.¹¹² Skutočnosť bola zložitejšia, tlak človeka na prostredie však nesporne viedol k trvalému resp. dlhodobému oslabovaniu prírodnej zložky, predovšetkým lesov.

Príloha 1

Budín, 21. apríl 1512

Mandát uhorského kráľa Vladislava II., ktorým nariaďuje zemepánom, hradným panstvám a mestám chytat' a odovzdat' banským mestám na odsúdenie a potrebanie zbojníkov, zlodejov a záškodníkov narušujúcich prácu banských robotníkov, uhliarov a obchodníkov.

Orig. s pečat'ou, lat. ŠA v B. Bystrici, pob. B. Štiavnica, MMBŠ – MOL, III – 114, škat. 10, č. 934. Fotokópia v MOL DF 234 783. Odpis z 19. stor. v ÖstA Wien, HHStA, Handschriftenabteilung: Ungarische Akten, fol. 129-130. Fotokópia v MOL DF 276 174.

Vlastný príkaz pána kráľa.

Vladislav, z Božej milosti kráľ Uhorska, Čiech atď., všetkým a každému akéhokoľvek postavenia, majetným ľuďom našim verným, vznešeným kastelánom a ich úradníkom, richtárom ktorýchkoľvek miest, ako aj prisazným, ktorým sa ukáže [*tento mandát*] spásu a milosť. Vyložené bolo nášmu veličenstvu v osobách verných mešťanov a ľudu našich banských miest Kremnice, Štiavnice, Bystrice, Novej Bane, Pukanca, Banskej Belej a Ľubietovej smutne s nárekom, ako v mnohých lesoch, cez ktoré oni počas vykonávanej práce a zamestnania viacerí tu a tam, keďže sú položení medzi horami a hájmi, majú prevážať. Akýsi zločinci, zbojníci, lúpežníci a lotri sú a zdržiavajú sa a najmä v lesoch, na majetkoch, v dedinách a územiach istých pánov a šľachticov sa zatajujú a skrývajú, ktorí [*spôsobiujú*] nemalé škody a ujmy tak robotníkom našich baní a hút, ako aj uhliarom. Pravda aj obchodníkov tu a tam cestujúcich napádajú, vecí, majetkov a života zbavujúc. A teraz ba aj prv, keď lesy a háje začínajú rozkvitať, týmto našim baníkom majú v úmysle škodiť. Po žiadosti spomínaných našich verných sa nášmu veličenstvu javí, aby sme sa ráčili postarať zlobu takýchto zločincov vykoreniť a to primeraným prostriedkom, čím jedine môžu zotrvať v pokoji. Chceme teda prijať prosbu uvedených našich verných mešťanov spomínaných miest predloženú nášmu veličenstvu, tak ako prijatím kráľovskej dôstojnosti máme povinnosť láskavo a uchovávaním pokoja našich verných poddaných milovať a starať sa o nich, a takýmto zločinným a neprípustným činom lúpeže, zbojstva a krádeže zabrániť. Prikazujeme a vernosti vašej týmto prísne nariaďujeme, aby na hocikákych miestach a kdekkoľvek na vašich majetkoch, dedinách, panstvách, územiach a príslušenstvách hradov takých zbojníkov, zlodejov, lúpežníkov a záškodníkov,¹ akéhokoľvek postavenia sú, mohli vypátrať. Podobne aj ich hostiteľov, ktorí takých chránia a ukrývajú, a u vás s prítomnými okrem toho boli nájdení, takých zločincov takéhoto druhu zločinov a lúpeží zadržať a spútať, a tiež sú povinní dostačujúce právo z ich strany urobiť a vykonať. Aby

nejako urobili nápravu, tak konečne týmto spomínaným našim mešťanom a mestám dávame súhlas a dovoľujeme, a mocou svojou spoločne udeľujeme, aby mohli pre ich vlastnú ochranu a mier zločiny takéhoto druhu sami odvracať a týchto zločincov prenasledovať, oslabovať, zajať a zadržať, a aj do spomínaných našich miest slobodne doviest' a podľa toho, ako to vyžaduje previnenie, môžu súdiť a trestať. Vykorenením takých hanebných ľudí uvedení naši mešťania veľmi obozretne vykonávajú práce pre bane a huty a tiež môžu riadiť svoje obchody. Inak sa v žiadnom prípade neodvažujte konať! Po prečítaní vráťte prítomným. Dané v Budíne, najbližšiu stredu po nedeli Quasimodo,² roku Pána tisícpäťstodvanásteho.

¹ V originále „predones, fures, spoliatores et nocivi homines.“ Označenie záškodníci sa vyskytuje aj v dobových prameňoch. Od iných kriminálnych živlov odlišovalo skupiny organizované zemepánmi, ktoré útočili na transporty, ale aj huty a sklady. JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica, 2005, s. 140.

² Sprievodná nedeľa, prvá nedeľa po Veľkej noci.

Príloha 2

Viedeň, 23. jún 1539

Mandát uhorského kráľa Ferdinanda I., ktorým nariaďuje Tekovskej, Hontianskej, Zvolenskej a Turčianskej stolici, ako aj zástupcom hradov a dikátorom, aby od uhliarov, drevorubačov a banských robotníkov nevyberali dane a zachovávali túto obyčaj banských miest.

Inzerovaný text v tranzumpte Bratislavskej kapituly vydanom 31. januára 1544, lat. ŠA v B. Bystrici, pob. B. Bystrica, MBB, fasc. 7, num. 11.

Ferdinand, z Božej priazne cisár Rimanov, vždy vznešený kráľ Uhorska, Čiech atď., infant Španielov, arcivojvoda Rakúska atď., verným našim veľkomožným a znamenitým županom a podžupanom Tekovskej, Hontianskej, Zvolenskej a Turčianskej stolice, taktiež kapitánom, kastelánom, dikátorom a všetkým iným, ktorých sa to týka, prítomným aj budúcim, spásu a milosť. Pretože z povinnosti úradu našej vlády chceme verných mešťanov našich banských miest Kremnice, Štiavnice, Bystrice, Pukanca, Novej Bane, Banskej Belej a Ľubietovej pre ich vernosť a stálosť na našej strane preukázanú v nepriaznivých časoch, ako aj kvôli oddanej starostlivosti o zachovávanie našich baní v ich slobodách a potvrdzovaných obyčajoch zachovať a udržať. Hovorí sa však, že mestá majú svoju starú obyčaj, že poddaní zdržiavajúci sa v dedinách týchto miest ani v daniach, ani v iných bremenách nie sú započítaní medzi poddaných iných šľachticov nášho kráľovstva. Keďže totiž oni sú uhliari, drevorubači a iní, a taktiež druhí sú pomocníci potrební na úžitok baní, vždy preto od ostatných poddaných šľachticov vo všetkých daniach a bremenách rozoznávajú, a zvlášť podľa úžitku a práce pre bane sa poznávali. Preto si nepravíme túto ich obyčaj na ujmu našich baní zahubiť. Nariaďujeme teda všetkým vám prítomným aj budúcim, aby táto obyčaj aj v iných časoch bola zachovávaná. Odteraz, ba nikdy od dedín a poddaných spomínaných banských miest, vynímajúc tie, ktoré by znovu a v týchto časoch získali,¹ [aby nevymáhali] ani dane, ani iné bremená. Medzi poddaných šľachticov počítať a skrz to práce pre bane narušovať nech sa nik neopováži, ako je uvedené. Na pomoc baniam sú nevyhnutní a v baniach sa pracuje práve ich pričinením. Nepravíme si, aby ich práca akýmkoľvek spôsobom bola narušovaná. Inak vskutku v žiadnom prípade nekonajte! Po prečítaní vráťte prítomným. Dané vo Viedni, v predvečer Narodenia Jána Krstiteľa, roku Pána tisícpäťstotridsiatehodeviatego.

¹ V latinskom texte „exceptis illis, quas denuo et hiis temporibus acquirerent.“ Z kontextu môžeme usudzovať, že mohlo ísť o novonadobudnuté sídla.

Les a lesná výroba v zázemí banských miest vo Zvolenskej stolici v 14. – 17. storočí

¹ HUSÁK, V.: Industriálne stopy renesančného mediarskeho podniku v Banskej Bystrici a jeho pokračovateľov – príspevok k analýze ikonografie a k identifikácii priemyselných pamiatok v Španej Doline. In: *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica, 2005, s. 177-178; ĎURIŠOVÁ, Ľ. – KRÁĽOVÁ, E.: Medený hámor v Banskej Bystrici – príspevok k poznaniu vývoja historického priemyselného areálu. In: *Stopy priemyselného dedičstva na Slovensku*. Bratislava, 2010, s. 191-198; BALÁŽOVÁ, B.: Industriálna, urbánna a sakrálna krajina. In: *Industriálna krajina? Stredoslovenské banské mestá v 16. – 18. storočí*. Bratislava, 2010, s. 13-14, 25, 28-29.

- ² GLEITSMANN, R.-J.: Der Einfluß der Montanwirtschaft auf die Waldentwicklung Mitteleuropas. Stand und Aufgaben der Forschung. In: *Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau*. Beiheft 2, 1984, s. 28-33; WEISGERBER, G.: Mittelalterliches Montanwesen und seine Wirkung auf Landschaft und Umwelt. In: *Bergbau, Verhüttung und Waldnutzung im Mittelalter. Aswirkungen auf Mensch und Umwelt. VSWG Beihefte*. Band 121, Stuttgart, 1996, s. 130-134. Na niektoré problémy domáceho bádania poukázal KAMENICKÝ, M.: Ekológia a hutníctvo v Kremnici v 18. storočí. In: *Baníctvo ako požehnanie a preklatie mesta Kremnice*. Kremnica, 2007, s. 117-119.
- ³ Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), Diplomataikai levéltár (ďalej DL) 84 691, 84 697; MALINIAK, P.: Mlynárstvo na strednom Pohroní v stredoveku a na začiatku novoveku. In: *Z histórie technicko-hospodárskeho využitia vodných tokov na strednom Pohroní*. Banská Bystrica, 2011, s. 31-32, 37, 39. Mlyn na drvenie rudy vysvetľuje i prítomnosť stupy v Plavne pri Šalkovej. MALINIAK, P.: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica, 2011, s. 174.
- ⁴ SKLADANÝ, M.: Banská Bystrica. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava, 2010, s. 46-47; RÁBIK, V. (ed.): *Monumenta Vaticana Slovaciae II. Registra supplicationum ex actis pontificum Romanorum res gestas Slovacas illustrantia I*. Trnava – Rím, 2009, s. 219-220, č. 387.
- ⁵ VON STROMER, W.: Die Saigerhütte. Deutsch-ungarischer Technologie-Transfer im Spätmittelalter bei der Entwicklung der Kupfer-Silber-Scheidekünste zur „ars conflatoria separantia argentum a cupro cum plumbo vulgo saigerhütten nuncupatur“. In: *Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland*. München, 1995, s. 32-34, 55, tab. 3; SKLADANÝ, M.: Stredoveké huty na okolí Banskej Bystrice. In: *Argenti fodina 2008*. Banská Štiavnica, 2009, s. 75-77.
- ⁶ ŠTEFÁNIK, M.: Talianski podnikatelia a ich aktivity v banských mestách na Slovensku v 14. storočí. In: *Studia Historica Tyrnaviensia XIII*. 2011, s. 57-60; SKLADANÝ, M.: Stredoveké huty, s. 74-75.
- ⁷ FEJÉRPATAKY, L. (ed.): *Magyarország városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885, s. 85, 88, 94, 101; MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536 I.-II*. Bratislava, 1980, s. 34, č. 66, s. 57-58, č. 168, 169.
- ⁸ SKLADANÝ, M.: Stredoveké huty, s. 74; BARTELS, Ch.: Montani und Silvani im Harz. Mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Bergbau und seine Einflüsse auf die Umwelt. In: *Bergbau, Verhüttung und Waldnutzung im Mittelalter. Aswirkungen auf Mensch und Umwelt. VSWG Beihefte*. Band 121, Stuttgart, 1996, s. 112, 118-119.
- ⁹ WENZEL, G.: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest, 1887, s. 320 (edícia listiny s datovaním do roku 1416). Porov. MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 66, č. 201; CSÖRE, P.: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest, 1980, s. 215; KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku*. Bratislava, 1942, s. 128; MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 150.
- ¹⁰ VON STROMER, W.: Die Saigerhütte, s. 40; WEISGERBER, G.: Mittelalterliches Montanwesen, s. 138; BÜHLER, H.-E. – WILD, H. W.: Umweltprobleme bei der Kupferverhüttung im Mittelalter. In: *Erzmetall*. 44. Jg., Nr. 3, 1991, s. 158; SCHUBERT, E.: Der Wald : wirtschaftliche Grundlage der spätmittelalterlichen Stadt. In: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Stuttgart, 1987, s. 269.

- ¹¹ SKLADANÝ, M.: Baníctvo v Banskej Bystrici v stredoveku. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I*. Banská Bystrica, 2005, s. 81-82, 85; MAJER, J.: Konjunktury a krize v českém rudném hornictví (do průmyslové doby). In: *Dějiny věd a techniky*. roč. XXXII, č. 4, 1999, s. 198-201; DENZEL, M. A.: Konjunkturen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. In: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Arbeitsgebiete – Probleme – Perspektiven. 100 Jahre Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. VSWG Beihefte*. Band 169, Stuttgart, 2004, s. 205-207.
- ¹² MOL Diplomatikai fényképgyűjtemény (ďalej DF) 234 733, 249 805, 249 807; ŠTEFÁNIK, M.: Kremnica. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava, 2010, s. 219, 233.
- ¹³ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), pobočka Banská Štiavnica, fond Magistrát mesta Banská Štiavnica (ďalej MMBŠ), škat. 10, č. 934; ŠTEFÁNIK, M.: Kremnica, s. 225.
- ¹⁴ MOL DL 23 576; TAGÁNYI, K. (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár I*. (ďalej MEO I) Budapest, 1896, s. 34, č. 107.
- ¹⁵ SKLADANÝ, M.: Stredoveké huty, s. 79. Slov. preklad M. Skladaného porov. LUKAČKA, J. et al. (eds.): *Pod osmanskou hrozbou. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*. Bratislava, 2004, s. 123, č. 51.
- ¹⁶ MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 196.
- ¹⁷ Originál MOL DL 84 752. Odpis z 18. storočia už prívlastok lesa neobsahuje: *silva ipsorum Wlith vocata*. ŠA BB, pobočka Banská Bystrica (ďalej pob. BB), fond Mesto Banská Bystrica (ďalej MBB), fasc. 454, num. 41.
- ¹⁸ SZABÓ, P.: *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford, 2005, s. 22, 58-59; CSÖRE, P.: *A magyar erdőgazdálkodás*, s. 104, 195; WOITSCH, J.: Človek a les v dejinách. In: *Conditio humana – konstanta či historická promenná?* Praha, 2007, s. 181.
- ¹⁹ MEO I, s. 118, 152, č. 143. Slov. preklad MADLEN, J. (ed.): *Constitutio Maximiliana*. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II*. 1962, s. 27; KVIETOK, M. – FERENC, Š.: Prieskum na výskytoch Hg-As mineralizácie v oblasti Malachova a Králik. In: *Argenti fodina 2011*. Banská Štiavnica, v tlači.
- ²⁰ MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 148-149.
- ²¹ BAK, J. M. – BANYÓ, P. – RADY, M. (eds.): *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The "Tripartitum")*. Idyllwild – Budapest, 2005, s. 218. Voľný preklad ŠTENPIEN, E. (ed.): *Tripartitum*. Žilina, 2008, s. 165.
- ²² SCHUBERT, E.: Der Wald, s. 261; KÜSTER, H.: *Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. München, 2003, s. 135-136; MAGYAR, E.: Fa- és faszénellátás a három Garam-menti bányavárosban. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2005, s. 222-224.
- ²³ KAZIMIR, S.: Zur Versorgung mittelslowakischer Bergstädte mit Nahrungsmitteln und anderen Verbrauchsgütern vom 14. bis 18. Jahrhundert. In: *Bergbau-reviere als Verbrauchszentren im vorindustriellen Europa. Fallstudien zu Beschaffung und Verbrauch von Lebensmitteln sowie Roh- und Hilfsstoffen (13.-18. Jahrhundert)*. VSWG Beihefte. Band 130, Stuttgart, 1997, s. 299.
- ²⁴ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica II*, s. 451, č. 1503.
- ²⁵ WOITSCH, J.: *Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století*. Praha, 2003, s. 48-50, 55, 65-74.

- ²⁶ ZIVUSKA, J. (ed.): *A beszercebényai m. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke*. Besztercebányán, 1906, s. 217-218, č. 36; MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747)*. Budapest, 1983, s. 92.
- ²⁷ MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 200-201; KLÁPŠTĚ, J.: *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha, 2005, s. 177-179; HUDÁČEK, P.: Lesy a ich ničenie v stredoveku. In: *História*. roč. 11, č. 5-6, 2011, s. 9, 11.
- ²⁸ MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 155-156.
- ²⁹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 7, no. 11.
- ³⁰ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 8, no. 4, fasc. 17, no. 7.
- ³¹ FRAKNÓI, V. (ed.): *Magyar országgyűlési emlékek III (1546 – 1556)*. Budapest, 1876, s. 47-48.
- ³² Poznáme len regist. MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii II (CD-ROM), pag. 251-252. Datovanie k roku 1396 uvádza Fejérova edícia. FEJER, G. (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI*. (ďalej CDH) Budae, 1828-1844, tu zväzok CDH X/8, s. 416-417, č. CCI.
- ³³ GINDL, J.: Zo starších dejín železiarstva na strednom Slovensku. In: *Historický zborník kraja* 3. 1967, s. 79; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, 1971, s. 130; ČELKO, M.: K najstarším dejinám Banskej Štiavnice (Diskusný príspevok k štúdiu Miroslava Minárčica). In: *Montánna história* 2. 2009, s. 72.
- ³⁴ ŠA BB, pobočka Zvolen (ďalej pob. ZV), fond Magistrát mesta Krupina (ďalej MMK), škat. 5, č. 43; CDH IX/7, s. 508, č. XII.
- ³⁵ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 14, č. 552, spis o vyšetrovaní hraničných sporov vydaný Zvolenskou stolicou roku 1691, pag. 197. O hájnikoch z Pliešoviec pozri MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 52, 178.
- ³⁶ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 14, č. 552, pag. 198-199.
- ³⁷ MOL DF 267 098.
- ³⁸ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol Zvolenskej župy 1506 – 1579. Diplomová práca*. Bratislava, 1962, s. 119, č. 50.
- ³⁹ KACHELMANN, J.: *Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung III*. Schemnitz, 1867, s. 116; BORSA, I. (ed.): *A Justh család levéltára 1274 – 1525*. Budapest, 1991, s. 144, č. 396; BAKER, A.: Die Kammergrafen von Schemnitz Anno 1365 – 1873. In: *Karpathenland*. 5. Jg., Heft 1, 1932, s. 27.
- ⁴⁰ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 118, č. 45.
- ⁴¹ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 139-140, č. 141, 144, s. 145-147, č. 166, 170.
- ⁴² MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 198-200, č. 343-347.
- ⁴³ ŠA BB, fond Zvolenská župa (ďalej ZŽ), Kongregačný protokol I, pag. 187-188; MALINIAK, P.: *Mlynárstvo*, s. 37.
- ⁴⁴ MOL DL 105 050, 7374. Súpisy porov. WENZEL, G.: Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy-Lucei Dóczyakkal 1494 – 1548. In: *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. VI. kötet, Budapest, 1877, s. 20; ZsO I, č. 468; RATKOŠ, P. et al.: *Dejiny Žiaru nad Hronom*. Martin, 1978, s. 30, 36.
- ⁴⁵ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol I, pag. 361; Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA), fond Hlavný komorskogrófsky úrad (ďalej HKG), Dominialia, škat. 6034, č. 144.
- ⁴⁶ MEO I, s. 70-71, č. 133.
- ⁴⁷ MAGYAR, E.: *A feudalizmus*, s. 156-157.

⁴⁸ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 119, č. 50.

⁴⁹ SAUTER, F. – JORDIS, U. – HAYEK, W. H. E.: Eine Untersuchungsmethode für prähistorische Holzpeche zur Bestimmung der verwendeten Baumart. In: *Proceedings of the First International Symposium on Wood Tar and Pitch*. Warsaw, 1997, s. 214-215; RUTTKAY, A. – REMIÁŠOVÁ, M.: Dechtárstvo vo včasnóm stredoveku na hornom Ponitří. In: *Archaeologia historica* 10. 1985, s. 193; LISSEK, P.: Povrchový průzkum dechtářských pracovišť v Českém Švýcarsku. In: *Archeologia technica* 16. 2004, s. 73-74.

⁵⁰ PÉCH, A.: *Alsó Magyarországi bányamivelésének története I*. Budapest, 1884, s. 429, 445.

⁵¹ RATKOŠ, P. et al.: *Dejiny Žiaru*, s. 88; ŠA BB, fond Panstvo Vígľaš, Spisy 1811 – 1813, škat. 12, nesign. Za upozornenie na doklad ďakujem dr. Jánovi Žilákovi.

⁵² MAJTÁN, M. et al.: *Historický slovník slovenského jazyka II*. Bratislava, 1992, s. 75.

⁵³ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6033, č. 90, fol. 415; ŠÚBA, fond Komorské panstvo (ďalej KP) Zvolen – Dobrá Niva, škat. 71, č. 64.

⁵⁴ MOL, P 1291, III L 4, Eszterházy család zólyomi ágának levéltára, 84. csomó, Peres iratok 1690 – 1791 Zólyom, fasc. E, no. 73, pag. 171.

⁵⁵ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 142; ŠÚBA, KP Zvolen – Dobrá Niva, škat. 105, no. 50, 69, 87, 94, škat. 106, no. 190; ŠA BB pob. ZV, fond Mestečko Pliešovce, škat. 12, Kniha príjmov a výdavkov mestiečka Pliešovce, príjmy 1811/1812 – 1825/1826.

⁵⁶ BEDNÁRIK, R.: Ľudová výroba kolomaže. In: *Slovenský národopis*. roč. X, č. 4, 1962, s. 564-565; ŠAUROVÁ, D.: Výzkum dehtářských pecí na výrobu kolomazi. In: *Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami 2*. 1982, s. 38-39; SURMIŃSKI, J.: Ancient Methods of Wood Tar and Birch Tar Production. In: *Proceedings of the First International Symposium on Wood Tar and Pitch*. Warsaw, 1997, s. 118-120; ČAPLOVIČ, J.: *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava, 1997, s. 187.

⁵⁷ KAMENICKÝ, M.: Prestavba železiarskych hámrov na drahokovné huty v banskoštiavnickej oblasti v 18. storočí. In: *Argenti fodina 2008*. Banská Štiavnica, 2009, s. 81. Formy zápisu porov. NEUMANN, T. – TÓTH, N. C. (eds.): *Zsigmondkori oklevéltár XI. (1424)*. (ďalej ZsO XI) Budapest, 2009, s. 232, č. 584, s. 464-465, č. 1133.

⁵⁸ Roku 1518 *Kozelnyk alio nomine Seleznyk*. THALLÓCZY, L. – BARABÁS, S. (eds.): *A Frangepán család oklevéltára. II. kötet*. (ďalej *Frangepán cs. lt.*) Budapest, 1913, s. 317, č. CCCVIII. V rokoch 1519, 1522 a 1528 *Seleznyk*. MOL DL 72 177; MOL DF 235 523; ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol I, pag. 163. Správne lokalizoval už GINDL, J.: Zo starších dejín, s. 81.

⁵⁹ CENGEL, P.: Niektoré poznatky o výrobe a spracovaní železa v stredoslovenskej banskej oblasti. In: *História hutníctva v stredoslovenskej banskej oblasti*. Banská Štiavnica, 2003, s. 28; SKALSKÁ, M.: *Jelšava a Jelšavské panstvo v stredoveku*. Martin, 2009, s. 53-54, 81; FRÁK, G.: *Baníctvo v Železníku*. Košice, 1987, s. 18-19.

⁶⁰ *villicus et iurati ac universi populi de Bresnicha*. MOL DL 108 176.

⁶¹ ZsO XI, s. 232, č. 584.

⁶² Pavol/Pavlič použil prídomok z Breznice/Brezničky napr. v rokoch 1489 a 1499. MOL DL 63 347, 74 544. Porov. aj súpisy z rokov 1563 a 1566. MOL, Magyar kamara archívuma, E 158 Conscriptiones portarum, A 2679 Comitatus Zoliensis,

pag. 387, 409-410.

⁶³ *Frangepán cs. lt.*, s. 317, č. CCCVIII.

⁶⁴ *totalium prediorum Porwba et Kewzepbreznychka nuncupatorum, item directarum et equalium medietatum totalium possessionum Ozthrolwka, Thwrowa et Also-breznychka vocatarum.* MOL DL 72 177.

⁶⁵ MOL DL 25 021. Podiely v Brezničke mohol získať Werbőczy roku 1522. FRAKNÓI, V.: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Második közlemény. In: *Századok*. X. évf., VII. füz., 1876, s. 637. Okolnosti, za akých Hany ešte predtým nadobudol Brezničku nepoznáme. Vieme však, že roku 1516 získal do zálohu pozemky v chotári Zvolena patriace pôvodne Pavličovej rodine. MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 189, pozn. 1075.

⁶⁶ HEISS, G.: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505 – 1558) und ihre Verwaltung. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. Band 29, 1976, s. 63, 77-78; VLACHOVIČ, J.: *Slovenská med' v 16. a 17. storočí*. Bratislava, 1964, s. 79.

⁶⁷ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol I, pag. 334.

⁶⁸ MOL DL 25 021. Pod rovnakou signatúrou sa nachádza okrem výťahu z privilégia M. Korvína a listiny Š. Werbőczyho aj jednoduchý nemecký odpis listiny vydanej B. Dúbravickou v Banskej Bystrici 25. 9. 1550.

⁶⁹ BENKÓ, I.: A Dubraviczai Dubraviczky-család a XVI-ik században. In: *Turul*. XXX. kötet, 4. szám, 1912, s. 159-162, 164; MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 159; KENYERES, I.: *Uradaľmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest, 2008, s. 239; GINDL, J.: Zo starších dejín, s. 84.

⁷⁰ VLACHOVIČ, J.: *Slovenská med'*, s. 79, pozn. 49; GINDL, J.: Zo starších dejín, s. 77, 84.

⁷¹ HECKENAST, G.: Sozialtypen der Unternehmer im Eisenhüttenwesen in Ungarn: XIV-XVIII. Jahrhundert. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. vol. 34, no. 2-3, 1988, s. 218. Pozri aj PAULINYI, O.: Stav a rozšírenie remeselného železiarstva v Karpatskej kotline v období 1500 – 1650. In: *Historické štúdie* 42. 2002, s. 236-238.

⁷² Podľa prípisu na dorze dostal slobody na 15 rokov. MEO I, s. 62-63, č. 127.

⁷³ ZIVUSKA, J. (ed.): *A besztercebányai*, s. 77, č. 46; GINDL, J.: Zo starších dejín, s. 85-86.

⁷⁴ MEO I, s. 86, č. 136.

⁷⁵ HECKENAST, G.: Eisenhüttenwesen und Umweltgestaltung in Ungarn im 14. – 18. Jahrhundert. In: *Environment and Society in Hungary. Etudes Historiques Hongroises 1990 publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. Budapest, 1990, s. 116.

⁷⁶ V nem. origináli *zu dem eisenperchwerckh vnd pläheusern vnnd schmelzwerch*. V lat. preklade však *ad ferrarias ac officinas contusorias et conflatorias*. MEO I, s. 120, 155, č. 143. Voľný slov. preklad MADLEN, J. (ed.): *Constitutio Maximiliana*, s. 29.

⁷⁷ *Základná mapa ČSSR. 36-321 Sliach*. Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1989, M 1 : 25 000.

⁷⁸ PÉCH, A.: *Alsó Magyarország*, s. 251; HECKENAST, G.: Eisenhüttenwesen, s. 114, 117.

- ⁷⁹ PÉCH, A.: *Alsó Magyarország*, s. 481-482, č. XXVII, XXVIII. Porov. aj interpretáciu Gyulu Tomcsányiho, podľa ktorého spomínaný valach napadol hájnika. TOMCSÁNYI, Gy.: *A garammenti kincstári erdőkhben alkalmazott szállítási rendszer ismertetése*. Besztercebányán, 1895, s. 39.
- ⁸⁰ Roku 1565 sa sťažoval pred stoličným súdom zástupca zemepána Rakovského na zamestnancov železiarskej huty v Brezničke. Tí na verejnej ceste napadli jeho poddaných z Turovej. ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol I, pag. 408-409.
- ⁸¹ MEO I, s. 180, č. 152.
- ⁸² ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. F. 6.
- ⁸³ SCHMIDT, F. A. (ed.): *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie. Zweite Abtheilung. Dritter Band*. Wien, 1834, s. 18-19, č. 150; GINDL, J.: Zo starších dejín, s. 86-87.
- ⁸⁴ ALBERTY, J. – GINDL, J. – KOČISOVÁ, A. (eds.): *Cesty za poznáním minulosti*. Banská Bystrica, 1970, s. 49-50, č. 3; KAMENICKÝ, M.: Prestavba železiarskych, s. 84.
- ⁸⁵ VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď*, s. 97-98, 125-126, 152-153; SLANÝ, J.: Ľubietovská meď v 16. a 17. storočí. In: *Stredné Slovensko* 2. 1982, s. 172-179; ŠTEFÁNIK, M.: Ľubietová. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava, 2010, s. 365-367.
- ⁸⁶ MALINIAK, P.: Pozostatky po povrchovej ťažbe kameňa v lokalite Skalolam pri Ľubietovej. In: *Zborník Slovenského banského múzea*. roč. XXII, 2009, s. 115-119; ŠTEFÁNIK, M.: Ľubietová, s. 266. K topografii chotára Ľubietovej v 16. storočí pozri MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 87-95, 207.
- ⁸⁷ SLANÝ, J.: Ľubietovská meď, s. 173-174.
- ⁸⁸ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol VI, pag. 40, ŠA BB pob. BB, fond Mesto Ľubietová (ďalej ML), škat. 2, č. spisu 174; JURKOVICH, E.: *Zólyomlipcse várának és uradalmának története*. Pécssett, 1929, s. 76, 80-81.
- ⁸⁹ SCHMIDT, F. A. (ed.): *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie. Zweite Abtheilung. Vierter Band*. Wien, 1835, s. 301, č. 235.
- ⁹⁰ ŠA BB pob. BB, ML, škat. 2, č. 123; ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol VII, pag. 13.
- ⁹¹ ŠA BB, ZŽ, Litteralia privatorum, sign. A IV, fasc. 7, škat. 592, č. 3/a.
- ⁹² ŠA BB pob. BB, ML, škat. 3, č. 449.
- ⁹³ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol VIII, pag. 49-50; ŠA BB pob. BB, ML, škat. 3, č. 481.
- ⁹⁴ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol V, pag. 735; ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 783.
- ⁹⁵ ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 1565.
- ⁹⁶ Slovenský národný archív v Bratislave, fond Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Turci, Autentický protokol D, pag. 348-358; ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 161.
- ⁹⁷ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol XI, pag. 503, 505.
- ⁹⁸ ŠA BB, ZŽ, Litt. privatorum, sign. A IV, fasc. 7, škat. 592, č. 3/a.
- ⁹⁹ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol XI, pag. 581-582, 589-590, 609-610.
- ¹⁰⁰ ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 1434, 1441.
- ¹⁰¹ ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 1525; ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol IV, pag. 29-31, Kongreg. protokol V, pag. 308. K právnym ustanoveniam porov. VOŽÁR, J. (ed.): *Kodex des Stadt- und Bergrechtes von Schemnitz. Kódex mestského a banského práva Banskej Štiavnice*. Košice, 2002, s. 46, 50.

¹⁰² ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol IV, pag. 33-34, Kongreg. protokol XII, voľný nepag. list.

¹⁰³ VOZÁR, J.: Doprava dreva pre bane a hutý na strednom Slovensku v 16. – 19. storočí. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 6*. Liptovský Mikuláš, 1993, s. 159-160.

¹⁰⁴ MEO I, s. 116-117, 151-152, č. 143; MADLEN, J. (ed.): *Constitutio Maximiliana*, s. 25-26.

¹⁰⁵ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. protokol V, pag. 303-308.

¹⁰⁶ ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 1565.

¹⁰⁷ HANUŠIN, J.: Staré pily a piliarstvo na Slovensku. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea 10*. 1979, s. 20-22, 24-25; MEO I, s. 116, 151, č. 143; MADLEN, J. (ed.): *Constitutio Maximiliana*, s. 26.

¹⁰⁸ ŠA BB pob. BB, ML, škat. 4, č. 1565.

¹⁰⁹ PARÁČOVÁ, A.: Z histórie lesníctva na Kysuciach. Vplyv valašského a kopaničiarskeho osídlenia na kysucké lesy do konca 17. storočia. In: *Zborník Kysuckého múzea 9*. 2004, s. 32-34.

¹¹⁰ MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 94-95.

¹¹¹ PÉCH, A.: *Alsó Magyarországi bányamivelésének története II*. Budapest, 1887, s. 380; VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď*, s. 206, 208-209; HANDZO, C. J.: *Dejiny ev. a. v. cirkevného sboru v Ľubietovej*. Ľubietová, 1941, s. 51, 54.

¹¹² NAGY, I.: Slobodné kráľovské banské mesto Ľubietová. In: *Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku. Sambucus Supplementum II*. Trnava, 2010, s. 224-225, 230, 233, 236, 240.